

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Παππς Καλλιρρως

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
με θέμα :

«ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΡΩΣ
ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ»

Παπαδοπούλου
'Αλεξάνδρα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΠΑΝΟΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑ

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2002

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 5118/1
Ημερ. Εισ.: 04-12-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΠΔΕ
2002
ΠΑΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
με θέμα :

**«ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΡΟΗΣ
ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ»**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:
ΠΑΝΟΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑ

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

με θέμα :

**«ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΡΟΗΣ
ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ»**

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΠΑΝΟΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑ

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ :

**ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΔΑΔΑΓΙΑΝΝΗ, ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ
ΠΑΠΑΡΟΥΣΗ ΜΑΡΙΑ, ΛΕΚΤΟΡΑΣ**

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	σελ. 4-21
◆ Η Αθήνα στον 19 ^ο αιώνα και η γυναικεία παρουσία	σελ. 4-8
◆ Η Αθήνα στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20 ^{ου} αι.	σελ. 8-10
◆ Ο ρόλος της γυναίκας την περίοδο αυτή	σελ. 10-13
◆ Η “Φεμινιστική Συνείδηση” στην Ελλάδα	σελ. 13-14
◆ Η λογοτεχνική παραγωγή των γυναικών (19ος αι.)	σελ. 14-17
◆ Ο γυναικείος τύπος (19ος αι.)	σελ. 17-20
◆ Η “Εφημερίς των Κυριών”	σελ. 20-21
Β. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΡΩΗΣ ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ	σελ. 22-25
Γ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ	σελ. 26-28
Δ. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΥΝ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥΣ Η ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΠΑΡΡΕΝ	σελ. 29-47
Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	σελ. 48-49
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 50

Α. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.

Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ

Στα 1833 η πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους μεταφέρθηκε στην Αθήνα η οποία έως τότε παρουσίαζε την εικόνα μιας τούρκικης κωμόπολης με 4000 κατοίκους. Και η εικόνα αυτή ελάχιστα διαφοροποιήθηκε τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. με αποτέλεσμα η πρωτεύουσα της Ελλάδας «κάθε άλλο παρά ανταποκρινόταν στα οράματα εκείνων που είχαν δει την Επανάσταση σαν την αναγέννηση του κλασικού πνεύματος και του απέδιδαν στη νέα Ελλάδα την εκπολιτιστική αποστολή της αρχαίας Ελλάδας».¹

Πάρα ταύτα τόσο η πρωτεύουσα, όσο και οι υπόλοιπες πόλεις της Ελλάδας σύντομα αναπτύσσονται. Έτσι, η Αθήνα, που μεγαλώνει και αλλάζει με γοργούς ρυθμούς μετατρέπεται σε πόλο έλξης αλλά και σε σημείο συνάντησης κοινωνικών ομάδων, νοοτροπιών και συμπεριφορών που δεν είχαν αναμιχθεί ποτέ στο παρελθόν. Ακόμη, αξίζει να σημειώσουμε ότι η πρωτεύουσα τώρα θεωρείται το κατεξοχήν ελληνικό πολιτιστικό κέντρο χάρη στη συσσώρευση των περισσότερων διανοούμενων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης στην Αθήνα αλλά και χάρη στην «αναμφισβήτητη ακτινοβολία που ασκεί ως μοναδικός τόπος όπου η ελληνική πνευματική ζωή είναι πλήρως αναγνωρισμένη».²

Κατά την περίοδο αυτή η Αθήνα χαρακτηρίζεται από την ετερογένεια του πληθυσμού της και προκειμένου να παρουσιάσουμε τις επιρροές που ασκήθηκαν στην ελληνική κοινωνία, έτσι ώστε να δημιουργηθεί αργότερα η φεμινιστική συνείδηση καλό θα ήταν να δούμε συνοπτικά τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα που αναπτύχθηκαν και έδρασαν στην πρωτεύουσα. Καταρχήν, στα “προνομιούχα στρώματα” άνηκε η βασιλική αυλή μαζί με όλη τη στρατιά των βαυαρών αντιβασιλέων, συμβούλων και στρατιωτικών. Ακολουθούν οι “ετερόχθονες” Φαναριώτες και άλλες ομάδες εύπορων ή καλλιεργημένων Ελλήνων, που εγκαθίστανται οριστικά στην Ελλάδα. Η κοσμοπολίτικη κουλτούρα, ο πλούτος αλλά και η ικανότητα ενσωμάτωσης των ομάδων αυτών στο νέο κρατικό μηχανισμό

¹.-Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ.35

συντελούν σημαντικά στη διαμόρφωση της κουλτούρας του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Υπάρχει επίσης η ομάδα των Ελλήνων αστών της διασποράς, οι “ομογενείς” που έχουν κοινές ρίζες με τους “ετερόχθονες” και αποτελούν φορείς αστικών ιδεών, αξιών και κοινωνικών σχέσεων και εισάγουν νέα πρότυπα συμπεριφοράς και τρόπων ζωής. Τέλος, δεν θα πρέπει να παραλείψουμε τους “πρόκριτους” και τους “προεστούς” στους οποίους είχαν προστεθεί και οπλαρχηγοί της Επανάστασης. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι οι εκπρόσωποι αυτής της τελευταίας κατηγορίας έβλεπαν με δυσπιστία τα δυτικά ήθη και το γόητρο των ετεροχθόνων και των ομογενών.

Η συγχώνευση όλων αυτών των ετερόκλητων στοιχείων της κάθε ομάδας, που εμφανίστηκε την περίοδο αυτή στην Ελλάδα, αποδείχτηκε χρονοβόρα. Έτσι, αυτή η «διαδικασία ομογενοποίησης κράτησε μια ολόκληρη γενιά και πήρε διάφορες μορφές. Αλλά όποιες κι αν ήταν οι συγκεκριμένες εκφράσεις της, στόχος της ήταν η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής τάξης, εξαγνισμένης από τα ανατολίτικα κατάλοιπα και αναβαπτισμένης στη λεπτότητα του δυτικού *savoir vivre*.»³

Αυτή η διαδικασία ομογενοποίησης που οδήγησε στη δυτικοποίηση δεν ήταν μεμονωμένο φαινόμενο. Αποτελούσε μέρος μιας βαθιάς κρίσης πολιτισμικής ταυτότητας, που διέσχισε την ελληνική κοινωνία από την επόμενη κιόλας της Ανεξαρτησίας. Ως πολύτιμο μέσο για την αντιμετώπιση αυτής της κρίσης προβλήθηκε η απομάκρυνση από τις ανατολίτικες παραδόσεις και η στροφή προς το δυτικό πολιτισμό, που συνιστούσε κατά κάποιο τρόπο τη συνέχεια της κλασικής παράδοσης. Βέβαια, και όπως είναι αναμενόμενο, «οι ριζικές αυτές μεταβολές δημιουργούν βαθύ χάσμα ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις και τα λαϊκά στρώματα, και ενισχύουν την πολιτισμική σύγχυση που χαρακτηρίζει τον πληθυσμό της πρωτεύουσας, αυτό το ετερόκλητο και πολύχρωμο πλήθος με τις διαφορετικές τοπικές διαλέκτους, φορεσιές και συνήθειες.»⁴

Μέσα σε όλες αυτές τις ανακατατάξεις, που διευρύνουν και τροποποιούν σημαντικά τις λειτουργίες του δημόσιου χώρου, οι γυναίκες της Ελλάδας ήταν για άλλη μια φορά κυριολεκτικά απύσες. Λαός θεωρούνταν μόνον ο ανδρικός πληθυσμός, ενώ οι γυναίκες ήταν αθέατες σε όλων των ειδών τις εκδηλώσεις. Για άλλη μια φορά ο “δημόσιος χώρος” στην Ελλάδα καθορίζεται ως χώρος από τον οποίο οι γυναίκες είναι αποκλεισμένες.

².- *ibid* σελ.37

³.- Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β' Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ.38

⁴.- *ibid* σελ.42

«Ο αποκλεισμός αυτός δεν ισχύει μόνο για τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων και της αστικής τάξης, όπως συμβαίνει στις ευρωπαϊκές πόλεις της εποχής. Οι γυναίκες του λαού βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στην ίδια μοίρα. Η απουσία γοργής εκβιομηχάνισης, που θα έσπρωχνε πλατιά στρώματα φτωχών γυναικών στα εργοστάσια, ευνοεί τη δουλειά με το κομμάτι που επιτρέπει στις γυναίκες του λαού να συμμετέχουν στην παραγωγή χωρίς να απομακρύνονται από το σπίτι.»⁵

Η θέση των γυναικών στα νέα αστικά κέντρα ομολογουμένως έχει τις ρίζες της στη παραδοσιακή κουλτούρα όπως αυτή εκδηλώθηκε μέσα από τις αξίες, τους ηθικούς κανόνες και τα ιδεώδη της νέας εποχής. Μάλιστα πρόκειται για το μοναδικό τομέα της νέας κοινωνικής πραγματικότητας, που παραμένει τόσο στενά δεμένος με το παρελθόν δεδομένου ότι η κυρίαρχη ιδεολογία στηριζόταν στη συστηματική απώθηση όλων των στοιχείων που θύμιζαν το πρόσφατο παρελθόν και τον ανατολίτικο χαρακτήρα του. Και αυτό γιατί μόνον οι παραδοσιακές αξίες που αφορούσαν τις σχέσεις των δύο φύλων μπορούσαν να παίξουν ενοποιητικό ρόλο μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων στον ελλαδικό χώρο. Επιπλέον, η διατήρηση της παραδοσιακής αρετής και σεμνότητας των γυναικών άμβλυσε, κατά κάποιο τρόπο, την αξιοπρέπεια των λαϊκών και των μεσαίων στρωμάτων έναντι των ανωτέρων ενώ, ταυτόχρονα λειτουργούσε σαν άλλοθι αντίστασης στην εισβολή των ξένων ηθών, ακόμη και για εκείνους που συνέβαλαν με τον πιο ενεργό τρόπο στη διάδοση και την αναπαραγωγή τους.

Όπως και να είναι όμως, η απόλυτη εξάρτηση, η απομόνωση και ο παρασιτικός χαρακτήρας που αποδίδεται στις γυναίκες την περίοδο αυτή, αποτελούν τους κύριους παράγοντες που καθορίζουν τη θέση τους στην οικογένεια και την κοινωνία. Ο νέος καταμερισμός εργασίας κατά φύλα τις μετατρέπει σε επαγγελματίες μητέρες και νοικοκυρές, αλλά το οικιακό ιδεώδες και η μητρότητα δεν αποτελούν καθολικές κοινωνικές αξίες. Η απομάκρυνση των γυναικών από την παραγωγή αυτόματα τους αφαιρούσε τον σημαντικό οικονομικό ρόλο που είχαν παλαιότερα κάνοντας πιο αισθητή την οικονομική τους εξάρτηση. Επιπλέον, οι νέοι τρόποι κοινωνικότητας, δανεισμένοι από τα δυτικά πρότυπα της κοσμοπολίτικης αστικής τάξης, περιόριζαν στο ελάχιστο τις δυνατότητες αυτόνομης ύπαρξης των γυναικών στις ανθρώπινες σχέσεις τους. Μέσα στους κόλπους των μικροαστικών στρωμάτων της Αθήνας που επιδίδονται στο κινήγι της επιτυχίας, οι γυναίκες μεταβάλλονται σε προνομιούχα όργανα κοινωνικής ανόδου. Αλλά και η ανάπτυξη της “διακοσμητικής εκπαίδευσης”

⁵.- Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β' Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ.46

υπηρετεί την ίδια κοινωνική λειτουργία. Το τραγούδι, το πιάνο, οι ξένες γλώσσες και ιδιαίτερα τα γαλλικά εισχωρούν αρχικά στις εύπορες οικογένειες και στη συνέχεια στις τάξεις των δημοσίων υπαλλήλων. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλη αυτή η επίδειξη του “στολισμού” και της “αεργίας” των γυναικών δεν εξυπηρετεί την κοινωνική άνοδο μονάχα με έμμεσο τρόπο, δηλαδή διατηρώντας την υπόληψη της οικογένειας. Εξυπηρετεί άμεσα τις στρατηγικές γάμου και έχει την τάση να υποκαθιστά ή απλώς να συμπληρώνει την προίκα.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια εκδυτικοποίησης «ο κόσμος της πόλης εντείνει στο έπακρο την παραδοσιακή διχοτομική αντίληψη των φύλων και περιχαράκωνει αυστηρά τις κοινωνικές λειτουργίες και τα ιδεώδη που αντιστοιχούν στον καθένα. Αν οι αξίες που θεμελιώνουν τον ανδρισμό είναι η δύναμη, η δράση, η εργασία, η επιστήμη, η λογική, οι αντίστοιχες αξίες της θηλυκότητας είναι η αδυναμία, η ομορφιά, η αεργία, η αθωότητα, το παράλογο. Η δυτική ρομαντική εξιδανίκευση της ασθενικής καταρρέουσας γυναίκας ξεπέρασε γρήγορα το πλαίσιο της ποίησης και εισέδυσε στις προτιμήσεις και τις έννοιες της γυναικείας ομορφιάς και ελκυστικότητας. Οι μικρές “γυναικείες” αδιαθεσίες, τα “νεύρα”, οι πονοκέφαλοι έγιναν της μόδας και άρχισαν να θεωρούνται ενδείξεις ευγένειας και αριστοκρατικής καταγωγής.»⁶

Η λογοτεχνία της εποχής αρχίζει να αντανακλά το νέο αυτό γυναικείο ιδεώδες τόσο στην ποίηση, όσο και στην πεζογραφία. Ο Παλαμάς γράφει ποιήματα, στα οποία οραματίζεται τη γυναίκα σαν μέσο σωτηρίας, και του άνδρα και της κοινωνίας. Αξίζει να αναφερθεί το ποίημα #95 από τις “Εκατό φωνές” της *Ασάλευτης Ζωής*.

«Χαίρε, Γυναίκα Εσύ, Αθηνά, Μαρία, Ελένη, Εύα.

Να η ώρα σου! Τα ωραία φτερά δοκίμασε κι ανέβα,
και καθώς είσαι ανάλαφρη, και πια δεν είσαι σκλάβα.

Προς τη μελλούμενη άγια γη πρωτότερα εσύ τράβα,

κ’ ετοίμασε τη νέα ζωή, μιας νέας χαράς υφάντρα

κι ύστερα αγκάλιασε, ύψωσε και φέρε εκεί τον άντρα,

και πλάσε την πρωτόπλαστην, ω Αγάπη εσύ, αρμονία,
εσύ Ομορφιά, Σοφία εσύ, Πειθώ και Παρθενία!

(Εφημερίς των Κυριών, 23/5/1904)»⁷

⁶ - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ.68

⁷ - Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα», *Λογοτεχνικά θέματα*, Μάρτιος-Ιούνιος 1998, σελ. 113

Σε ένα άλλο ποίημα του ο Παλαμάς ζητά από τις γυναίκες να πληρώσουν τον ποιητή για τα τραγούδια που τους χάρισε κρατώντας ψηλά το λάβαρο της γλώσσας.

«Για τη μητέρα γλώσσα μας τα λάβαρα κρατήστε,
βοηθήστε, μάϊσσοι της καρδιάς, το Λόγο. Οι μοίρες είστε
πληρώστε όσα τραγούδησε για σας ο ποιητής.

(Άπαντα Ε : 359)»⁸

Η ΑΘΗΝΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΚΑΙ ΑΡΧΕΣ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Ήδη προς το τέλος της δεκαετίας του 1870, ο πληθυσμός της Αθήνας είχε πλέον “εξευρωπαϊστεί”. «Τα ευρωπαϊκά ρούχα έχουν γενικευτεί ακόμα και στο μεγαλύτερο μέρος των λαϊκών στρωμάτων. Τις καμήλες και τους μαλτέζους έχουν αντικαταστήσει τα άλογα και οι κομπές άμαξες των αστών και στις αρχές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα τα λιγοςτά αυτοκίνητα, ενώ ο ιπποκίνητος και αργότερα ο ατμοκίνητος τροχιόδρομος μεταφέρει τους λιγότερους πλούσιους Αθηναίους στις ακτές του Φαλήρου.»⁹ Επιπλέον, όπως προείπαμε η γνώση της γαλλικής γλώσσας εξελίχθηκε όχι μόνο σαν μέτρο εξευρωπαϊσμού, αλλά και σαν διακριτικό χαρακτηριστικό της ανερχόμενης αστικής τάξης.

Βέβαια, την περίοδο αυτή, αυτός ο δυτικός τρόπος ζωής, που είχε επικρατήσει στα αστικά κέντρα όχι μόνο ανάμεσα στα ανώτερα και μεσαία στρώματα αλλά και επίσης ανάμεσα στις χαμηλές εργατικές τάξεις, οι οποίες συναγωνίζονταν τους πλουσίους βρήκε, όπως ήταν φυσικό, μια αντίρροπη τάση. Η τάση αυτή εκφράστηκε μέσα από την εξιδανίκευση του δημοτικισμού, του τοπικού πολιτισμικού υλικού αλλά και γενικότερα την εξιδανίκευση της νεοελληνικής ζωής της υπαίθρου, που θεωρήθηκε και η πιο γνήσια ελληνική παράδοση. Παράλληλα, από το 1883 έως και τη δεκαετία του 1930 η λογοτεχνική παραγωγή του ελληνικού κράτους τάχθηκε στην υπηρεσία της εθνικής ανάγκης για τον επανακαθορισμό της ταυτότητας των νέων Ελλήνων, με ελάχιστες εξαιρέσεις.

⁸ .- Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπί του 19^{ου} αιώνα», *Λογοτεχνικά θέματα*, Μάρτιος-Ιούνιος 1998, σελ. 114

⁹ .- *ibid* σελ. 110

Μέσα σε όλες αυτές τις ζυμώσεις και την επιταχυνόμενη αστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, παρατηρείται μια διαδοχική μεταβολή στη θέση της γυναίκας. Προς ο τέλος του 1880 τα εθνικά θέματα εντείνονται. Η συνθήκη του Αγ. Στεφάνου, που έκλεισε τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 - 78 είχε δημιουργήσει μια τεράστια Βουλγαρία εις βάρος των Ελληνικών πληθυσμών της Μακεδονίας και της Θράκης, ενώ το Συνέδριο του Βερολίνου δεν κατάφερε να μετριάσει τους ελληνικούς φόβους για την τύχη των Ελλήνων στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Τον Σεπτέμβρη του 1885, η Βουλγαρία προσάρτησε την Ανατολική Ρωμυλία και εξακολούθησε να τρομοκρατεί και να εκβουλαγίζει τους ελληνικούς πληθυσμούς. Έτσι, κάτω απ' όλη αυτή την πίεση των νέων εθνικών αναγκών να ενδυναμώσουν το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, οι πνευματικοί ηγέτες της χώρας αντιλαμβάνονται τη χρησιμότητα των ελληνίδων μητέρων και διδασκαλισσών στις κατεχόμενες περιοχές.

Τώρα πλέον, η γυναίκα προβάλλεται ως ο σημαντικότερος παράγοντας στη διατήρηση και τη μετάδοση τόσο της ελληνικής γλώσσας, όσο και των πολιτισμικών αξιών. Ακόμη, ο ρόλος της στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης της νέας γενιάς κρίνεται πρωταρχικός. «Έτσι, το αστικό ιδεώδες που είχε υποκαταστήσει το αέρινο και ασθενικό γυναικείο τύπο των ρομαντικών υποχωρεί και αυτό μπροστά στο νέο ιδεώδες της γυναίκας με την πλατειά εθνικο-κοινωνική δράση. “Η μητρική ανατροφή” υπογραμμίζει η Βαρίκα, “υποσχόταν να ετοιμάσει Έλληνες πολίτες αντάξιους της ιστορικής τους αποστολής, αγωνιστές του αλυτρωτισμού, φλογερούς πατριώτες...” (1987 : 98)»¹⁰

Η ανάγκη, λοιπόν, της γυναικείας συμπαράστασης στην αναγέννηση του ελληνισμού και τη βιωσιμότητα του ελληνικού κράτους αρχίζει να θεωρείται απαραίτητη και βρίσκει δημόσια έκφραση σε άρθρα και επιφυλλίδες, σε εφημερίδες και περιοδικά. Επιπλέον, αυτός ο νέος ρόλος των γυναικών ως αγγελιοφόροι των εθνικών ιδεολογιών αντικατροπιζόταν στη σύγχρονη λογοτεχνία. Αναφέραμε ενδεικτικά τόσο το μυθιστόρημα του Α. Καρκαβίτσα “Ο αρχαιολόγος”, όσο και το έργο του Γιάννη Ψυχάρη “Ζωή” καθώς και μια σειρά έργων του Κωστή Παλαμά, ο οποίος υπήρξε από τους πιο θερμούς υποστηρικτές των γυναικών. Τώρα πλέον ακόμη και οι διανοούμενοι, που στο παρελθόν δημόσια είχαν παραπονεθεί για τον ανόητο, επιφανειακό δυτικό τρόπο ζωής των γυναικών, τις παρακινούν να γίνουν “προστάτιδες θεές” της κοινωνίας.

¹⁰ - Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα», *Λογοτεχνικά θέματα*, Μάρτιος-Ιούνιος 1998, σελ. 112

«Οι γυναίκες με τη σειρά τους πρόθυμα ανταποκρίθηκαν στο νέο αυτό ρόλο που τις κατέβαζε από το βάθρο της αχρηστίας και άρχισαν να δραστηριοποιούνται κοινωνικά με την οργάνωση φιλανθρωπικών συλλόγων. Έτσι ίδρυσαν και συντηρούσαν, με χρήματα από εράνους και με εθελοντική εργασία, ορφανοτροφεία, γηροκομεία, νοσοκομεία, σχολεία για κορίτσια, επαγγελματικές σχολές, κυριακάτικα σχολεία για εργαζόμενους αναλφάβητους, παιδικούς σταθμούς, φυλακές και συνέτρεχαν να καλύψουν κάθε ανάγκη της πάσχουσας ελληνικής κοινωνίας. Μέχρι και εταιρία για την προστασία των ζώων ίδρυσαν το 1896»¹¹ όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Μαρία Αναστασοπούλου.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Όπως είναι αυτονόητο οι Ελληνίδες της εποχής αυτής και κυρίως οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων χρησιμοποίησαν την ανύψωση του εκπαιδευτικού και πολιτιστικού τους επιπέδου έτσι ώστε αργότερα να κατακτήσουν το δικαίωμα στη μισθωτή εργασία και την κοινωνική και πολιτική δράση. Για παράδειγμα το επάγγελμα της δασκάλας που ήταν ήδη ανοιχτό για τις γυναίκες προσέελκυσε τις νέες δασκάλες οι οποίες ε πάθος υπηρέτησαν τα εθνικά ιδεώδη. Η εισαγωγή τους όμως σε άλλους καθαρά ανδροκρατούμενους, για την εποχή, επαγγελματικούς χώρους βρήκε σφοδρή αντίδραση για πολλά χρόνια.

Προτού όμως προχωρήσουμε θα ήταν ωφέλιμο να εξετάσουμε αναλυτικά τη μεταχείριση που έτυχαν οι γυναίκες της εποχής σε κάποιες άλλες εκφάνσεις της ζωής τους όπως είναι οι ηθικές τους ελευθερίες, η διάπλαση του οικιακού ιδεώδους, η επιλογή συζύγου, ο θεσμός της προίκας, η γυναικεία εκπαίδευση καθώς βέβαια και η μισθωτή εργασία. Έτσι, μας δίνεται η ευκαιρία να οδηγηθούμε σταδιακά στη δημιουργία της φεμινιστικής συνείδησης και εν συνεχεία στην ίδρυση του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Πράγματι από τη δεκαετία του 1870 οι γυναίκες της αστικής τάξης και λίγο αργότερα των μεσαίων στρωμάτων εμφανίζονται όλο και περισσότερο στους δημόσιους χώρους διασκέδασης, στους περιπάτους, στα θεάματα, στις πολιτιστικές

¹¹ .- Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19^{ου} αιώνα», *Λογοτεχνικά θέματα*, Μάρτιος-Ιούνιος 1998, σελ. 114

εκδηλώσεις, ακόμη και σε ορισμένα καφενεία, που είναι ταυτόχρονα και ζαχαροπλαστεία. Βεβαίως, αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Αν εξαιρέσει κανείς τις γυναίκες του λαού, που αποτελούν εξαρχής τμήμα του προλεταριάτου της πόλης που αναπτύσσεται αυτή την περίοδο, οι γυναίκες των “καθωσπρέπει” τάξεων είναι ελάχιστες στους δρόμους της Αθήνας και πάντα συνοδεύονται από κάποιον άνδρα ή υπηρέτη. Είναι πιθανόν ότι οι παντρεμένες γυναίκες είχαν μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων, κυρίως από τις δεκαετίες 1890 και 1900 σε αντίθεση με τις ανύπαντρες γυναίκες που όφειλαν να μην εμφανίζονται ποτέ έξω ασυνόδευτες.

Εν συνεχεία, «η εξιδανίκευση του σπιτιού εντάσσεται σε ένα γενικότερο σύστημα αξιών, που οδηγεί σε μια νέα θεώρηση των γυναικών και του κοινωνικού τους ρόλου. Ο οικιακός χώρος, με όλες τις θαυματουργικές διαστάσεις που παίρνει στη συνείδηση των ανδρών, αποτελεί σφαίρα αυτόνομη, που είχε στο κέντρο της ένα φύλακα άγγελο, “του σπιτιού το καμάρωμα”, “η ρήγισσα τρανή και ζηλευτή”: τη γυναίκα. Η παρουσία της δίνει πνοή στον άψυχο οικιακό χώρο και ενσαρκώνει την καλοσύνη, την ανιδιοτέλεια και την αγάπη, που αποτελούν τον θεμέλιο λίθο του οικιακού οικοδομήματος»¹².

Αυτή η ευθύνη των γυναικών να μεταμορφώσουν το σπίτι σε “λειτουργικό αντιστάθμισμα” του δημόσιου χώρου σε συνδυασμό με την εξιδανίκευση της μητρότητας συμπλήρωναν το οικιακό ιδεώδες. Το νέο ιδεώδες επέτρεπε την οργανική ένταξη των γυναικών στην μετεπαναστατική κοινωνία της πόλης, προσδίδοντας τους έναν κοινωνικά αποδεκτό ρόλο, μια κοινωνική χρησιμότητα εμφανή και αναμφισβήτητη όπως επίσης και μια αναγνωρισμένη ηθική αξία.

Πέραν όμως, όλων αυτών των “προνομίων”, που χάρισε στη γυναίκα η ελληνική κοινωνία της εποχής, η επιλογή του συζύγου παρέμενε ακόμη υπόθεση των γονιών και παρόλο που τώρα ο αρραβώνας θεωρείτο λίγο-πολύ απαραίτητη περίοδος για να γνωριστούν καλύτερα οι μελλοντικοί σύζυγοι, η γνώμη και οι προτιμήσεις της ενδιαφερόμενης σπάνια έπαιζαν ρόλο. Η αλήθεια είναι ότι αυτή την περίοδο το ιδεώδες του ρομαντικού έρωτα αρχίζει να αφηφά τις παραδοσιακές αντιλήψεις για το γάμο. Η συχνότερη συναναστροφή των φύλων εξαιτίας της μικτής κοινωνικότητας και το νέο οικιακό ιδεώδες γεννούσαν νέες ψυχικές ανάγκες, που έρχονταν σε αντίθεση με την πρακτική των συνοικεσίων.

¹² .- Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β' Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 107

Η προικοθηρία όμως, και γενικότερα το κυνήγι της κοινωνικής ανόδου μέσω του γάμου εξακολουθούσαν να κυριαρχούν στην αστική κοινωνία του τέλους του αιώνα. Στους πιο διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους, από τη μεγαλοαστική τάξη ως τα εξαθλιωμένα μικροαστικά στρώματα, η λέξη “προίκα” έρχεται αυτόματα στην κουβέντα μόλις γίνεται λόγος για κάποια ανύπαντρη γυναίκα. «Για παράδειγμα, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, που αφιέρωσε μερικά από τα πιο γνωστά του έργα στην καταγγελία των γάμων συμφέροντος και την εξιδανίκευση του ρομαντικού έρωτα, πείστηκε αρκετά εύκολα από τα επιχειρήματα του φίλου του Κ. Σκόκου να διακόψει την αλληλογραφία του με τη δημοσιογράφο Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, αλληλογραφία που μπορούσε να οδηγήσει σ’ ένα γάμο χωρίς καθόλου προίκα»¹³.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των γυναικών την περίοδο αυτή, παρατηρείται ότι αναπτύσσεται ραγδαία. Σχολικά ιδρύματα όλων των βαθμίδων, από το νηπιαγωγείο ως το διδασκαλείο, ιδρύονται σε όλες τις μεγάλες πόλεις αλλά και σε πολλές κωμοπόλεις, χάρη στις δωρεές πλούσιων Ελλήνων της διασποράς. Επιπλέον, μετά το 1875 ιδρύεται ένας μεγάλος αριθμός γυναικείων διδασκαλείων. «Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη μόρφωση των λαϊκών τάξεων και η πιο ίση μεταχείριση των φύλων θα πρέπει να ήσαν συνδεδεμένα με τις στρατηγικές του αλυτρωτισμού και του εθνικισμού που αναπτύσσονται από την περίοδο αυτή ως τη συντριπτική ήττα της Μεγάλης Ιδέας από το 1922»¹⁴. Έτσι, ενώ για μεγάλο μέρος των Ελληνίδων η εκπαίδευση διατηρούσε τη συμβολική λειτουργία της επιδεικτικής κατανάλωσης ή του συμπληρώματος στην προίκα, η συγκυρία του αυξανόμενου εθνικισμού και η εξιδανίκευση της μητρότητας, άρχισαν να της αποδίδουν ένα χαρακτήρα πιο λειτουργικό, μια κοινωνικά αναγνωρισμένη χρησιμότητα.

Η νομιμοποίηση της γυναικείας εκπαίδευσης λειτουργούσε ενθαρρυντικά για τις γυναίκες των μεσαίων τάξεων και τις ώθησε στη σκέψη ότι η υπάρχουσα εκπαίδευση δεν ήταν ικανοποιητική. «Έτσι, ένας μικρός αριθμός άρχισε να παρακολουθεί πανεπιστημιακές σπουδές στο εξωτερικό, ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1880 αρχίζουν οι πρώτες απόπειρες γυναικών να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το 1890 η Ιωάννα Στεφανόπουλι, η πρώτη Ελληνίδα φοιτήτρια, μπήκε στη Φιλοσοφική Σχολή και λίγα χρόνια αργότερα η Ιατρική και το Φυσιογνωστικό Τμήμα του Πανεπιστημίου άνοιξαν τις πόρτες τους στις γυναίκες. Το 1903 η Σχολή καλών Τεχνών δέχεται για πρώτη φορά την εγγραφή της Σοφίας Λασκαρίδου. Η συμμετοχή των γυναικών στις πανεπιστημιακές σπουδές παραμένει βέβαια, σε όλη την περίοδο,

¹³.- Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 122

¹⁴.- *ibid* σελ. 138

πολύ περιορισμένη και ο αριθμός των φοιτητριών δεν ξεπερνάει μερικές δεκάδες»¹⁵. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η πανεπιστημιακή εκπαίδευση προλείανε το έδαφος για τη βελτίωση των γυμνασιακών σπουδών, αφού θα προετοιμάζαν μαθήτριες για το πανεπιστήμιο και επιπλέον άνοιγε αντικειμενικές, νέες προοπτικές για τις γυναίκες και των μεσαίων στρωμάτων.

Ο θεσμός της μισθωτής εργασίας εισάγεται στα τέλη της δεκαετίας του 1880 με τη θεαματική ανάπτυξη των οικιακών υπηρεσιών. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι ακόμη πολύ μικρή για να αποτελέσει μαζικό πόλο έλξης για τις γυναίκες της υπαίθρου. «Επιπλέον, το επάγγελμα της υπηρέτριας θεωρείται από τους γονείς των αγροτικών ή νησιωτικών περιοχών πιο “σίγουρο” για τις γυναίκες τους, που βρίσκονται έτσι κάτω από τον έλεγχο μιας άλλης οικογένειας και στις περισσότερες περιπτώσεις εισπράττουν το μισθό τους μέσω της οικογένειας τους. Συχνά μάλιστα οι αστοί που τις προσλαμβάνουν, αναλαμβάνουν να τις προικίσουν και να τις παντρέψουν»¹⁶. Ταυτόχρονα, η μικρή αλλά σταδιακή βιομηχανική άνθιση και οι προοπτικές οικονομικής ανάπτυξης έθεταν de facto το ζήτημα της εργασίας των γυναικών. Ήδη ένα σημαντικό μέρος των γυναικών είχαν μπει στην αγορά εργασίας. Οι εργάτριες αποτελούσαν μια πραγματικότητα, που λειτουργούσε ως παραφωνία με το ιδεώδες της γυναίκας στο σπίτι. Μάλιστα η “επιτυχία” των εργατριών στη βιομηχανία χρησιμοποιήθηκε σαν επιχείρημα για τη χρησιμότητα των γυναικών και στις δημόσιες υπηρεσίες. Καθώς όμως, πλησιάζουμε στην καμπή του 19ου αιώνα οι συζητήσεις σχετικά με το δικαίωμα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων στην εργασία πολλαπλασιάζονται και κάτω από την επίδραση των πρώτων φεμινιστικών διεκδικήσεων καταλήγουν σε μια πρώτη φάση στην ένταξη των γυναικών στα τηλεφωνεία το 1908.

Η «ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ» ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Προκειμένου όμως, οι Ελληνίδες να προβάλλουν τις πρώτες φεμινιστικές τους διεκδικήσεις χρειάστηκε να αποκτήσουν “φεμινιστική συνείδηση”. Αυτή λοιπόν, η διαμόρφωση συνείδησης του φύλου στην Ελλάδα ξεκίνησε από τις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας για να συντελεστεί το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Τη διαδικασία επιτάχυναν η ταυτόχρονη παρουσία διαφόρων παραγόντων και η αλληλεπίδραση

¹⁵. - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 140

¹⁶. - *ibid* σελ. 125

τους μέσα στο πλαίσιο του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Παράγοντες όπως η απόκρυψη της αξίας της οικιακής εργασίας, η πραγματοποίηση των γυναικών μέσα από την προίκα, η απουσία, κυρίως τις πρώτες δεκαετίες, ενός θετικού καθορισμού της κοινωνικής λειτουργίας των γυναικών οδήγησαν τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων να διαμορφώσουν μια θετική ταυτότητα και να δράσουν ως συνειδητά υποκείμενα μέσα στα στενά όρια, που τους επέβαλλαν οι αντικειμενικές συνθήκες της ζωής τους. Τέλος, ο πανανθρώπινος χαρακτήρας των αξιών Ελευθερία, Ισότητα, Ανεξαρτησία πάνω στις οποίες στηριζόταν η νέα κοινωνική οργάνωση καθώς και η εκπαίδευση των γυναικών με τη δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας, που προβλήθηκαν στα πλαίσια του εθνικισμού και του αλυτρωτισμού βοήθησαν έτσι ώστε «η αντικειμενικά προβληματική θέση των γυναικών να εμφανίζεται ως τέτοια και στο υποκειμενικό επίπεδο»¹⁷.

Βέβαια, η διακήρυξη του παρασιτισμού και της “πραγμοποίησης” των γυναικών αποτέλεσαν ένα γόνιμο έδαφος στο οποίο μπόρεσε να αναπτυχθεί επί δεκαετίες ολόκληρες, η αυξανόμενη δυσφορία και η οργή των γυναικών για την υποδεέστερη θέση τους. Επίσης η θεμελιακή ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι “γεννιούνται ίσοι” που είχε διαδώσει το πνεύμα του διαφωτισμού πριν από την Επανάσταση και κατά τη διάρκεια της, δημιουργούσε ίσως για πρώτη φορά στην ιστορία τη δυνατότητα για τις γυναίκες να συγκρίνουν τη θέση τους μ’ εκείνη των ανδρών. Ακόμη, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η γυναικεία εκπαίδευση, όσο κι αν ήταν μέτρια και διακοσμητική, αποτέλεσε ίσως έως ένα βαθμό την πρώτη ρωγμή μέσα από την οποία οι γυναίκες του 19ου αιώνα μπόρεσαν να διακρίνουν έστω και θαμπά κάποια δυνατότητα μεταβολής της κοινωνικής τους θέσης. Η εκπαίδευση αποτέλεσε για δεκαετίες ολόκληρες τον μοναδικό τομέα όπου οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν για τον εαυτό τους τα ελάχιστα περιθώρια που τους άφηναν οι αντικειμενικές συνθήκες και καμιά φορά να ανατρέψουν τις συνθήκες αυτές προς όφελος τους.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ (19^{ος} αι.)

Ωστόσο, αν ο αποκλεισμός των γυναικών θεωρείται δεδομένος όσον αφορά τον πολιτικό τομέα της δημόσιας σφαίρας, ο αποκλεισμός τους από τον λογοτεχνικό τομέα της ίδιας σφαίρας γίνεται όλο και λιγότερα αυστηρά. Έτσι, «η διαμόρφωση

¹⁷ . - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 178

μιας πρώτης συνείδησης του φύλου κι ενός ρεύματος για τη γυναικεία χειραφέτηση συμπίπτει στην Ελλάδα (όπως και στις περισσότερες χώρες του δυτικού κόσμου) με την ανάπτυξη της συγγραφικής δραστηριότητας των γυναικών και πιο συγκεκριμένα με την εμφάνιση ενός γυναικείου τύπου»¹⁸.

Περισσότερο κι από το σχολείο, η ανάγνωση ήταν αυτή που ουσιαστικά καλλιεργούσε το έδαφος για την εμφάνιση ενός γυναικείου τύπου. Μόνη η ανάγνωση επέτρεπε στις γυναίκες να παρακολουθούν και να συμμερίζονται τις πνευματικές ανησυχίες των σύγχρονων ανδρών. Διαβάζοντας κάθε λογής βιβλία και περιοδικά στις πατρικές βιβλιοθήκες, οι γυναίκες του χώρου της μικροαστικής και της μεσοαστικής διάνοησης άρχισαν να κατανοούν και να ενδιαφέρονται για τις ανδρικές συζητήσεις.

«Αλλά η ανάγνωση δεν ήταν για τις γυναίκες μόνο μέσο προσέγγισης της καλλιέργειας και της γνώσης. Αποτελούσε συγχρόνως μέσο διερεύνησης της ατομικότητας τους μέσα από την είσοδο τους στο φανταστικό κόσμο του μυθιστορήματος»¹⁹. Το αμέσως επόμενο βήμα ήταν η εκδήλωση της ατομικότητας των γυναικών μέσω της λογοτεχνίας.

«Από την παιδαγωγό και συγγραφέα Πολυτίμη Κουσκούρη (1820-1854) που η οικογένειά της της απαγόρευε συστηματικά το διάβασμα γιατί την αποσπούσε από το εργόχειρο της, ως τη νεαρή Φωτεινή Οικονομίδου, που έκρυβε τα ποιήματα της κάτω από τα μαθητικά της τετράδια, οι πρώτες γενιές των γυναικών συγγραφέων χρειάστηκε να αγωνιστούν σκληρά για να ξεπεράσουν τα κοινωνικά και τα οικογενειακά εμπόδια που είχαν να αντιμετωπίσουν. Ακόμη και όταν το οικογενειακό περιβάλλον δεν ήταν εχθρικό στις πνευματικές τους ασχολίες, οι περισσότερες γυναίκες δεν συγκέντρωναν δύο βασικές για το γράψιμο προϋποθέσεις, που διέθεταν οι περισσότεροι άνδρες συγγραφείς : ένα χώρο δικό τους και ελεύθερο χρόνο»²⁰.

Η γυναικεία γραφή λοιπόν, έτσι όπως διαμορφώθηκε την περίοδο αυτή, βυθισμένη εξ αρχής στη δυσφορία που τρέφει η καταπίεση αποτελεί την πρώτη μαρτυρία της αναζήτησης μιας αυτόνομης ταυτότητας από τις γυναίκες την πρώτη ρητή έκφραση του γυναικείου “εγώ” ως συνειδητού υποκειμένου. «Έτσι, την περίοδο αυτή η προ πολλού ηθική και κοινωνική καταξίωση της ποίησης, και όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Μουλλάς, η καθιέρωσή της με τους διαγωνισμούς, σαν επίσημος και

¹⁸ . - Ελένη Βαρίκα.« Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναικείας φυλής», *Διαβάζω*, αρ. 198. Σεπτέμβριος 1998, σελ. 6

¹⁹ . - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ.201

²⁰ . - *ibid* σελ. 212

εθνοφιλής θεσμός, η απήχηση του ρομαντισμού στις ενδιάθετες τάσεις του ελληνικού ψυχισμού, η αντίληψη των ίδιων των γυναικών ότι η ποίηση, και μάλιστα η ρομαντική αρμόζει περισσότερο σ' αυτές παρά στους άνδρες και η γενική κατακραυγή εναντίον του μυθιστορήματος, είναι οι πιθανότεροι λόγοι που στρέφουν τις γυναίκες προς τον ποιητικό λόγο.»²¹

Όπως όλη τη ρομαντική ποίηση του 19^{ου} αιώνα τα θέματα που απασχολούν τις πρώτες ελληνίδες ποιήτριες είναι η φύση, η θρησκεία, η πατρίδα. Οι πλατειασμοί και οι χασμωδίες, η καθαρευουσιάνικη υπερβολή και τα πομπώδη ρητορικά σχήματα αποτελούν τα κύρια χαρακτηριστικά τους. Τα ποιήματά τους, μακροσκελή και μονότονα, διαπνέονται από μεγαλόστομο ρητορισμό και πεισιθάνατη θρηνολογία. Η θεματική του έρωτα δεν απουσιάζει από την ποίηση των πρώτων ποιητριών είναι όμως κάτι που απαγορεύεται αυστηρά για τις γυναίκες.

«Έρως, τέρψις, πάψε-πάψε μη σ' ακούσει η κοινωνία.

Κρύψε πάσα έμπνευσή σου εις τα βάθη της ψυχής σου.

Είναι βάνανυσον την φύσιν να ζητήσεις να μιμηθείς. »

Γράφει σ' ένα ποιημά της η Αγανίκη Μαντζαράκη»²²

Η γυναικεία ποίηση του 19^{ου} αιώνα αποτελεί πολύτιμη ιστορική και κοινωνιολογική πηγή, αφού μας δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε πως βίωναν την κοινωνική τους θέση και συνειδητοποιούσαν το φύλο τους μερικές γυναίκες τον 19^ο αιώνα. Αλλά και από άποψη γραμματολογική η πνευματική αυτή συγκομιδή παρουσιάζει ενδιαφέρον, αφού αποτελεί το πρώτο ξεκίνημα της ελληνίδας, θεμελιώνει τη γυναικεία ποίηση και ανοίγει το δρόμο για τις μεταγενέστερες. Όσον αφορά το διήγημα, ελάχιστα και μόνον προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα οι γυναίκες ασχολούνται με τη διηγηματογραφία.

Πέρα όμως από αυτά τα πρώτα ποιήματα των Ελληνίδων, που μοιάζουν περισσότερο με αγορεύσεις παρά με λογοτεχνία και που αναμφισβήτητα ετοίμασαν το έδαφος για τη διατύπωση ενός φεμινιστικού στοχασμού, επίσης πολύ σημαντικό ρόλο έπαιξε η νέα μορφή κοινωνικοποίησης των γυναικών. Η ανάπτυξη δηλαδή, του αισθήματος της ατομικότητας και συνάμα η διαμόρφωση μιας συλλογικής ταυτότητας των γυναικών συντελέστηκε μέσα από τη φοίτηση τους στο σχολείο που επέφερε την πρώτη σοβαρή ρωγμή στην απομόνωση των γυναικών. Επιπλέον, η

²¹. - Ελένη Λιανοπούλου, «Η γυναίκα λογοτέχνης τον 19^ο και 20^ο αιώνα», Περιφερειακό Συνέδριο *Γυναίκα και Λογοτεχνία*, Κομοτηνή 1995, σελ.21

²². - *ibid* σελ. 22

απαγόρευση της μικτής εκπαίδευσης, που θεσμοθετήθηκε το 1852, ενώ από τη μια μεριά ενίσχυε το διαχωρισμό και την περιθωριοποίηση των γυναικών, από την άλλη δημιουργούσε το πλαίσιο για μια νέα κοινωνικότητα μεταξύ των γυναικών.

Έτσι, κάτω από την επιφάνεια, πριν φανεί καθαρά στον ορίζοντα των γυναικών η δυνατότητα αλλαγής της ύπαρξής τους, προτού η γυναικεία εξέγερση πάρει τη δημόσια μορφή των διεκδικήσεων και της συλλογικής δραστηριότητας, ο σπόρος της δυσαρέσκειας και της οργής ριζώνει υπόγεια μέσα στη μοναξιά και την αφάνεια ώστε να αποδώσει σαν καρπό τη δημιουργία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.

Ο ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΤΥΠΟΣ (19^{ος} αι.)

Σ' ένα τέτοιο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο τα πρώτα δίκτυα συλλογικής δραστηριότητας των γυναικών φτάνουν στην έκδοση των πρώτων γυναικείων περιοδικών. Το 1^ο γυναικείο έντυπο εκδίδεται το 1842 στην Κωνσταντινούπολη από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου με τίτλο “Κυψέλη”. Η Σαμαρτζίδου παντρεμένη με το γνωστό λόγιο Χρυστόφορο Σαμαρτζή και τακτική συνεργάτρια των περιοδικών “Αθηνά” και “Αρμονία” της Σμύρνης, ήταν μία εξαιρετη παιδαγωγός με προοδευτικές αντιλήψεις που μάχεται για τη βελτίωση της εκπαίδευσης του “φύλλου των γυναικών”.

Στα 1866 έχουμε την εμφάνισή του στην Αθήνα ένα νέο γυναικείο, η “Αρτεμις”, “Μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα δια τας κυρίας”. Εκδίδεται από τον Π. Ηλιόπουλο και αποτελεί περιοδικό ποικίλης ύλης, όπου φιλοξενούνται και συνεργασίες λογίων γυναικών. Ύστερα από ένα ευοίωνο πρόλογο στο πρώτο κίολας φύλλο του περιοδικού πολλοί σπεύδουν να εγγραφούν ως συνδρομητές, από την Αθήνα, τον Πειραιά, την επαρχία και τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού. Αλλά από το δεύτερο κίολας τεύχος ο εκδότης παύει να μιλάει για το γυναικείο στοιχείο και αρχίζει την οικιακή οικονομία, τις συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής, τα εργόχειρα και για ποικιλία λίγη ποίηση. Στο τέλος του χρόνου η “Αρτεμις” εσίγησε.²³

«Ακολουθεί στα 1867 ένα άλλο γυναικείο περιοδικό η “Θάλεια”. Σύγγραμμα περιοδικόν του γυναικείου φύλου από την Πηνελόπη Λαζαρίδου. Η συντάκτρια φαίνεται πως ήταν μία θρησκευόμενη γυναίκα, η οποία υποστήριζε ότι, οι γυναίκες

²³ . – Κούλα Ξυραδάκη. *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα, πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Γλάρος, Αθήνα 1998, σελ. 45-49

είναι μία από τις: “τάξεις της κοινωνίας” που δε διαθέτουν “τα ίδια όργανα δημοσιεύσεως των ιδεών των και τα μέσα της πνευματικής αυτών και πολιτικής αναπτύξεως”. Το περιοδικό φιλοξενεί συνήθως ανυπόγραφα έργα που αναφέρονται στη θέση της γυναίκας στους αρχαίους λαούς, τη γυναικεία παρουσία στη Μυθολογία και σε βιογραφίες γυναικείων προσωπικοτήτων της εποχής.²⁴

Λίγο αργότερα στα 1870 εκδίδεται το περιοδικό “Ευριδίκη” που κυκλοφόρησε στην Πόλη. Πρόκειται για μία Γυναικεία Εβδομαδιαία Επιθεώρηση που εκδίδεται από την Αιμιλία Κτενά, αδερφή της Σαπφώς Λεοντιάδος. “Η Ευριδίκη” ήταν φεμινιστικό περιοδικό και υποστήριζε κυρίως την ισότητα των δύο φύλων και την ανάγκη μόρφωσης των γυναικών. Η κυκλοφορία του διήρκεσε τρία χρόνια.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα στα 1909 η Χαρίκλεια Μελανδινού εκδίδει στην Πόλη ένα δεκαπενθήμερο περιοδικό την “Εφημερίδα των Κυριών”. “Η Εφημερίς των Κυριών” της Χ. Μελανδινού όμως, δεν έχει καμία σχέση με την “Εφημερίδα των Κυριών” της Παρρέν. «Η Χ. Μελανδινού δεν είναι φεμινίστρια αντίθετα ήταν μία συντηρητική γυναίκα. Στις πρώτες κιόλας δηλώσεις της τονίζει : “Η γυνή επλάσθη δια του οίκου. Ο οίκος είναι το βασίλειόν της”. Αυτά όμως φαίνεται πως δεν τα πίστευε. Τα έγραφε για τις άλλες γιατί, τόσο αυτή όσο και οι αδελφές της, ήταν δασκάλες, έγραφαν ποιήματα, δημοσίευαν περιοδικά και η ίδια έκανε και τη δημοσιογράφο. Όλη η άλλη ύλη του περιοδικού είναι ξένα και άσχετη με το φεμινιστικό κίνημα. Το περιοδικό της Χ. Μελανδινού κυκλοφόρησε μόνο δύο χρόνια».²⁵

Η φεμινιστική συνείδηση όμως, που αναπτύσσεται από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} εκδηλώνεται κυρίως με την έκδοση του εβδομαδιαίου φεμινιστικού περιοδικού της “Εφημερίδος των Κυριών” της Καλλιρόης Σιγανού-Παρρέν. Η “Εφημερίς των Κυριών” που εκδίδεται στις 8 Μαρτίου του 1887 είναι το πρώτο γυναικείο έντυπο στην Ελλάδα που συντάσσεται αποκλειστικά από γυναίκες και αποτελεί χώρο συνάντησης και έκφρασης των γυναικών της Αθήνας. Συνάμα λειτούργησε ως προπαγανδιστικό όργανο για τη χειραφέτησή τους, ως χώρος επεξεργασίας μιας νέας συλλογικής ταυτότητας αλλά

²⁴ - Βασιλική Λαλαγιάννη, «Μέγιστη ζημιά του Έθνους εκ της αμάθειας των γυναικών», *Αντί* Τεύχος 550, Απρ. 1994, σελ. 49

²⁵ - Ελένη Λιανοπούλου, «Η γυναίκα λογοτέχνης τον 19^ο και 20^ο αιώνα», Περιφερειακό Συνέδριο «Γυναίκα και Λογοτεχνία», Κομοτηνή 1995, σελ.49

και ως μέσο υπεράσπισης των συμφερόντων τους ως κοινωνικής ομάδας.²⁶ Η έννοια της αυτοχειραφέτησης τονίζεται από το πρώτο κιάλας τεύχος.

Ένα μεγάλο μέρος των συνεργατριών του περιοδικού που αριθμούν περίπου τις 18 και πιθανότατα του αναγνωστικού κοινού, το οποίο φτάνει τους 5000 υποστηρίζει το περιοδικό χωρίς όμως αναγκαστικά να συμμερίζεται το σύνολο των φεμινιστικών απόψεων της Παρρέν. Χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η συστηματική ανάλυση της κοινωνικής θέσης των γυναικών και η επεξεργασία συγκεκριμένων διεκδικήσεων. Το κύριο άρθρο αποτελεί σχολιασμό της πολιτικής και κοινωνικής επικαιρότητας. Παρά το γεγονός ότι ο κύριος στόχος της εφημερίδας είναι η διάδοση των ιδεών για την ισότητα των φύλων αξίζει να σημειώσουμε ότι δρα και ως συντονιστικός ή οργανωτικός πόλος της φιλανθρωπικής γυναικείας δραστηριότητας αλλά και ότι υποστηρίζει ή και συμμετέχει ενεργητικά στους εθνικούς αγώνες, όπως στην περίπτωση της μεγάλης διεθνούς καμπάνιας που οργάνωσε μαζί με την Ένωσιν των Ελληνίδων στον πόλεμο του 1897. Βέβαια, και η προσωπικότητα της διευθύντριας, Καλλιρρόης Παρρέν, η προσωπική της ακτινοβολία, η αίσθηση του ελιγμού και της τακτικής που την χαρακτηρίζει, σε συνδυασμό με τις διασυνδέσεις της στο εξωτερικό αποτελούν έναν επιπλέον παράγοντα που την τοποθετεί στο κέντρο της επικαιρότητας. Τέλος, η έννοια της χειραφέτησης υπογραμμίζει τη βασική ιδέα του πρώτο-φεμινιστικού αυτού ρεύματος σύμφωνα με την οποία η απελευθέρωση των γυναικών αποτελεί προϋπόθεση αλλά και στρατηγική για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Ένας από τους προνομιακούς χώρους επεξεργασίας μιας τέτοιας ουτοπίας είναι αναμφισβήτητα η λογοτεχνία. Έτσι, λοιπόν, η ίδια η Παρρέν δημοσιεύει σε συνέχειες το πρώτο μυθιστόρημα της τη “Χειραφετημένη”.²⁷

«Έτσι, η Παρρέν μέσω της “Εφημερίδας των Κυριών”, υπήρξε η γυναίκα που ανακίνησε το “γυναικείο ζήτημα”, η συζήτηση του οποίου απασχόλησε την αναπτυσσόμενη ελληνική κοινωνία για πολλές δεκαετίες, και αύξησε, αργά αλλά σταθερά, τη φεμινιστική συνείδηση των νέων Ελλήνων. Σε λιγότερο από δέκα χρόνια ύπαρξης της “Εφημερίδας των Κυριών”, το γυναικείο ζήτημα είχε γίνει μέρος της συνείδησης της ελληνικής κοινωνίας. Το 1896, η Εφημερίδα “Ακρόπολις” έθεσε το γυναικείο ζήτημα επί τάπητος με μία σειρά από άρθρα του εκδότη της Βλασ. Γαβριηλίδη (Παρρέν, Η Ζωή 80). Τον ίδιο χρόνο, ο Ροΐδης, επ’ ευκαιρία της δημοσίευσης των “Αθηναϊκών Ανθυλίων” της Αρσινόης Παπαδοπούλου, κατέφερετο εναντίον “των γραφουσών Ελληνίδων” (“Αι γράφουσαι” 234), και ιδιαίτερα κατά της

²⁶ . - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β' Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ.274

²⁷ . - Κωνσταντίνος Ταχτσής, « Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο », *Διαβάζω*, 198, 14/9/88, σελ. 10-12

Καλλιρόης Παρρέν, της οποίας την αρθρογραφία κατηγορούσε σαν “άνδροπρεπή” και η οποία ζητούσε, τόνιζε με απορία, να πείσει τις γυναίκες “ότι ο Θεός ταις έδωκε νουν δια να τον καλλιεργήσουν και χείρας δια να τας θέσουν εις ενέργειαν και να εργασθούν, ίνα μη αποθάνουν της πείνης” (Παρρέν, Η Ζωή 17). Το 1901, ο Μάτεσις κάνει διαλέξεις στον “Παρνασσό” εναντίον της χειραφέτησης της γυναίκας και ο Επισκόπουλος στα “Παναθήναια” (1900) θρηνεί το θάνατο του ιδανικού και “της γυναικείας γοητείας”.»²⁸

Εντούτοις, κάποιοι περισσότερο προοδευτικοί άνδρες έδειξαν συμπάθεια για τα γυναικεία θέματα και συμπαραστάθηκαν. Ο Ραγκαβής (Εφημερίς 9 Αυγ. 1887) συνεχάρει προσωπικώς την Παρρέν για την εισαγωγή της γυναικείας δημοσιογραφίας στην Ελλάδα. Επίσης, ο Ανδρέας Καρκαβίτσας έκανε φυλογυνικές ομιλίες στον “Παρνασσό” τον Σεπτέμβρη του 1896 καθώς και ο Κωστής Παλαμάς υποστηρίζει φανερά τη χειραφέτηση της γυναίκας σε ένα προσωπικό του γράμμα προς την Καλλιρόη Παρρέν, όπου εκφέρει την κριτική του γνώμη για το θεατρικό της έργο “Η νέα γυναίκα”.

Η “ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ”

Από το 1887 έως το 1907 η “Εφημερίς των Κυριών” εκδίδεται κάθε Κυριακή με οχτώ δίσητες σελίδες. Εκτός από το κύριο άρθρο, την επιφυλλίδα και τη στήλη αλληλογραφίας, δεν έχει μόνιμες στήλες μακρόχρονης διάρκειας. Η τιμή της ετήσιας συνδρομής είναι 5 δραχμές και παραμένει η ίδια σ’ όλη τη διάρκεια της εικοσάχρονης εβδομαδιαίας έκδοσης του περιοδικού. Για τα ανυπόγραφα άρθρα ευθύνεται η Κ. Παρρέν, ενώ τα υπόλοιπα υπογράφονται συνήθως με όνομα και επώνυμο. Επίσης, η εφημερίδα δίνει μεγάλη σημασία στην πνευματική παραγωγή και πιο συγκεκριμένα στη λογοτεχνική έκφραση των αναγνωστριών. Μόλις τρεις μήνες μετά την έκδοσή της οργανώνει διαγωνισμό γυναικείου διηγήματος όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ελένη Βαρίκα.²⁹

²⁸ . - Μαρία Αναστασοπούλου, «Φεμινισμός και κοινωνική πρόοδος. Susan B. Antony και Καλλιρόη Σιγανού Παρρέν», “*Women, Creator of Culture*”, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ.33-34

²⁹ . - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β’ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 279-281

Με τις πολλαπλές αυτές λειτουργίες της, η “Εφημερίς των Κυριών” γίνεται ισχυρός πόλος έλξης για τρεις γενιές γυναικών τόσο στο ανεξάρτητο βασίλειο, όσο και στη διασπορά. «Η εβδομαδιαία έκδοση της εφημερίδας των Κυριών διαρκεί είκοσι χρόνια, ως το 1907. Παρόλο που εκδίδεται ακόμη δέκα χρόνια ως δεκαπενθήμερη και παρόλο που διατηρεί σαφέστατα τον φεμινιστικό χαρακτήρα της, στο τέλος της εβδομαδιαίας της έκδοσης κλείνει κατά κάποιο τρόπο την πρώτη περίοδο μιας δημοσιογραφίας στην υπηρεσία της “γυναικείας φυλής”. Οι περισσότερες από τις παλιές συνεργάτριες που αποτελούσαν τον συνδετικό κρίκο με τα προηγούμενα γυναικεία περιοδικά δεν υπάρχουν πια ενώ μια νέα γενιά γυναικών αρχίζει να ευαισθητοποιείται γύρω από τα προβλήματα της ισότητας των δυο φύλων χωρίς αναγκαστικά να ταυτίζεται με την “Εφημερίδα”. Μια νέα γενιά γυναικών η οποία θα βρεθεί αντιμέτωπη με νέα διλήμματα, νέες κοινωνικές συνθήκες αλλά και νέες δυνατότητες, σε μια ιστορική συγκυρία που διαφέρει ριζικά από την εποχή των πρώτων γυναικείων περιοδικών. Και η οποία αν καμιά φορά θεωρεί δεδομένες ή και αγνοεί τις κατακτήσεις των προκατόχων της, οφείλει σ’ αυτές πολύ περισσότερα απ’ ότι ενδεχόμενα πιστεύει.»³⁰

Όσον αφορά, στη συνέχεια, τον αριθμό των φεμινιστικών εντύπων που θα κάνουν την εμφάνισή τους στη διάρκεια της 20αετίας (1920-1940) δηλώνει ότι έχει περάσει η εποχή του ενός και μοναδικού γυναικείου εντύπου που μονοπωλούσε το φεμινιστικό χώρο. Μακροβιότερο από τα περιοδικά αυτής της περιόδου αποδείχτηκε η “Ελληνίς”(Αθήνα 1921-1940), το μηνιαίο περιοδικό του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων (Ε. Σ. Ε.). Ακόμη, το 1922 η Μαριέττα Γιανοπούλου-Μινώτου (1903-1962) εξέδωσε στη Ζάκυνθο το περιοδικό “Εύα Νικήτρια” όργανο του παραρτήματος Λυκείου Ελληνίδων. Ποιο σημαντική και πλούσια σε προβληματισμό όμως παρουσία είχε το Δελτίο του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, “Ο Αγώνας της Γυναίκας” που κυκλοφόρησε από τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες της εποχής. Τέλος, η “Σοσιαλιστική Ζωή” Μηνιαίο όργανο του Σοσιαλιστικού Ομίλου Γυναικών, που χαρακτηρίζεται ως “γυναικείο σοσιαλιστικό περιοδικό” προτίθεται να ασχοληθεί με τα προβλήματα των εργαζόμενων γυναικών και να τις φέρει σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες.

B. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΡΟΗΣ ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ

Η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν γεννήθηκε το Μάη του 1861 στο Αμάρι Ρεθύμνης της Κρήτης. Αφού ολοκλήρωσε το 2^ο έτος των σπουδών της, αποφοίτησε από το Αρσάκειο και εργάστηκε για πολλά χρόνια ως διευθύντρια ελληνικών παρθεναγωγείων στη Νότια Ρωσία στην πόλη της Οδησσού. Εν συνεχεία, επέστρεψε και εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα στις αρχές του 1880. Στα μέσα της ίδιας χρονιάς παντρεύτηκε τον Ιωάννη Παρρέν, ένα γάλλο δημοσιογράφο από την Κωνσταντινούπολη, ιδρυτή της “Athens New Agence”.

«Στο γαμήλιο ταξίδι τους στην Κωνσταντινούπολη, η νεαρή Καλλιρόη είχε προσέξει πόσο άσκοπη ήταν η ζωή μιας γυναίκας “χωρίς ειδικόν σκοπόν, μιαν εργασίαν, μιαν σοβαράν ενασχόλησιν”, κυρίως εάν δεν είχε παιδιά. (Πώς έγινα δημοσιογράφος 1062:2733). Κοίταζε γύρω της τη ζωή της ανατολίτισσας, μια ζωή φωτιάς, υποκρισίας και ταπείνωσης μέσα σ’ ένα “δουλικό καθεστώς”, και της πέρασε απ’ το μυαλό ότι θα μπορούσε, ίσως, να εργασθεί “δια να απελευθερωθεί το φύλον (της) από την αθλιότητα αυτήν”. Στο ταξίδι αυτό είχε αποφασίσει η Παρρέν να γράψει. Στην Αθήνα, ένα πρωί, εκμυστηρεύτηκε στο σύζυγό της την επιθυμία της αυτή και εκείνος την ενθάρρυνε. Το μεσημέρι της ίδιας μέρας της έφερε δύο φεμινιστικά βιβλία, τα οποία η νεαρή Καλλιρόη στην κυριολεξία καταβρόχθισε, όπως μας λέει η ίδια χωρίς να αναφέρει ποια ήταν τα βιβλία αυτά. (“Πώς έγινα δημοσιογράφος” 8733.)

Η πρώτη της σκέψη ήταν να γράψει ένα βιβλίο. Γνωρίζοντας, όμως, πόσο λίγο διάβαζαν οι γυναίκες πήρε την απόφαση να εκδώσει εφημερίδα, μέσα από την οποία θα μπορούσε σιγά-σιγά να γνωστοποιήσει τις σκέψεις της και να διαδώσει τις ιδέες της ήσυχα και ελαφρά, σε μερικές δόσεις.»³¹ Έτσι, στις 8 Μαρτίου το 1887 ξεκινά την έκδοση της “Εφημερίδας των Κυριών” η οποία για 30 χρόνια ήταν στην κορυφή για την προώθηση της κοινωνικής αλλαγής και τα φεμινιστικά θέματα και συνέβαλε

³⁰. – Ελένη Βαρίκα, « Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναίκειας φυλής », *Διαβάζω*, αρ. 198, Σεπτέμβριος 1998, σελ. 12

σημαντικά στη συγκρότηση της φεμινιστικής συνείδησης στο τέλος του αιώνα. Παρόλο που η κοινωνία παραπονοιάταν “για το θάνατο της αδύνατης και ευαίσθητης μορφής”, την οποία είχαν εξιδανικεύσει κατά τον Μεσαίωνα οι ποιητές και για την οποία είχαν γράψει ποιήματα, ενώ οι άνδρες την είχαν προστατέψει και λατρέψει, εντούτοις υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός προοδευτικών ατόμων οι οποίοι εκτίμησαν τη σημαντική συνεισφορά των μορφωμένων ή κοινωνικά δραστήριων γυναικών για την αναγέννηση του έθνους.

Γράφοντας μόνη της τα περισσότερα άρθρα στα πρώτα τεύχη της “Εφημερίδας των Κυριών” με διάφορα γυναικεία αρχικά, κατάφερε παρ’ όλα αυτά να συγκεντρώσει γύρω της ένα σημαντικό αριθμό μόνιμων συνεργατριών. Ανάμεσά τους ορισμένες από τις πιο γνωστές παιδαγωγούς και συγγραφείς της εποχής, με τις οποίες η Κ. Παρρέν είχε συνδεθεί κατά τη διάρκεια της διδασκαλικής σταδιοδρομίας της στη διασπορά: Σαπφώ Λεοντιάς, Υπατία Στάμπα, Αγαθονίκη Αντωνιάδου, Μαριέττα Μπέτσου κ.α. Μέσα σ’ ένα χρόνο λοιπόν, η “Εφημερίς των Κυριών” διαθέτει όχι μόνον ένα μόνιμο επιτελείο συνεργατριών, αλλά και ένα δίκτυο υποστήριξης που διασχίζει το ανεξάρτητο κράτος και ένα μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

«Με την έκδοση της “Εφημερίδας των Κυριών”, η Παρρέν γίνεται μία από τις ηγετικές πνευματικές προσωπικότητες της Ελλάδας με “κοινωνικόν και λυτρωτικόν” έργο, όπως το έθεσε ο Παλαμάς στο γράμμα του, και αναγνωρίζεται στο διεθνή χώρο, ως αντιπρόσωπος των Ελληνίδων, όπως φαίνεται από τις προσκλήσεις που άρχισε να λαμβάνει για συμμετοχή σε διεθνή συνέδρια γυναικών. Το Μάη του 1894 μάλιστα, η Παρρέν εκλέγεται παμψηφεί αντιπρόεδρος της νεοσύστατης Διεθνούς Ένωσης Γυναικών στο Λονδίνο με πρόεδρο την Αγγλίδα Lady Aberdeen.»³²

Παρότι η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν συνδέθηκε με μεγάλες γυναικείες προσωπικότητες του παγκόσμιου φεμινιστικού κινήματος όπως η Susan B. Anthony μπόρεσε να διακρίνει ότι η εκδήλωση του φεμινισμού στην Ελλάδα διέφερε από τις άλλες χώρες του εξωτερικού διότι εδώ η κοινωνία δεν είχε να παλέψει με προβλήματα όπως αυτό της δουλείας και του αλκοολισμού. Το ελληνικό κράτος αγωνιζόταν για την βιωσιμότητα του όπως επίσης και για την τόνωση του εθνικού αισθήματος. «Η ίδια η Παρρέν παραδέχτηκε, σε μια ομιλία της στο Λύκειο των Ελληνίδων, ότι ο φεμινισμός στην Ελλάδα δεν μπόρεσε να συγκριθεί με αυτόν της Αγγλίας ή της Αμερικής, όπου η κοινωνία είναι διαφορετική και οι νόμοι παρέχουν

³¹ . - Ελένη Βαρίκα. *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 31-32

³² . - Ελένη Βαρίκα. *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 34

ήδη προνόμια στις γυναίκες, αλλά και οι ίδιοι οι άνδρες αντιμετωπίζουν τη γυναίκα διαφορετικά. “Τούτο δεν μας εμποδίζει” συνεχίζει “να έχωμεν και ημείς έναν φεμινισμό ανάλογον προς το περιβάλλον μας.....”(“Φεμινισται” 3070). Ακόμη διαχωρίζει τον ελληνικό ανθρωπιστικό φεμινισμό από τον σουφραζετισμό της Ευρώπης και της Αμερικής εις την εξέλιξιν του οποίου δεν εφθάσαμεν ακόμη. Διότι η γυναικεία μας εξέλιξις και το πολιτικόν περιβάλλον έχει ακόμη να διανύση πολύν δρόμον, μέχρις ου φθάσει εις το σημείον, να εννοήση την ανάγκη της συνεργασίας της ελληνίδος και εις την νομοθεσίαν, αλλά και εις την πολιτικήν εκπροσώπισιν.(“Φεμινισται”3072).

Με το να απωθεί την απαίτηση της ψήφου για το απώτερο μέλλον, προσπαθεί να τονίσει η Παρρέν τη μετριопάθεια του αγώνα των γυναικών και να τον συνδέσει με τη βελτίωση του Έθνους.»³³

Κατά τη χρονική περίοδο 1900-1903 έγραψε τρία μυθιστορήματα τα οποία αποτέλεσαν μία τριλογία για τη θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία. Την τριλογία αυτή ονόμασε “Τα βιβλία της Αυγής”. Ο τίτλος αυτός είναι συμβολικός καθώς αναφέρεται στη άποψη της συγγραφέως για την αυγή της νέας εποχής της ισότητας και της δικαιοσύνης ανάμεσα στα δύο φύλα. Στα έργα αυτά η Καλλιρρόη Παρρέν εκθέτει τόσο τον μεσαιωνικό ρόλο, που η ελληνική κοινωνία περίμενε να παίξουν οι γυναίκες όσο και τη δική της θέση για το “γενναίο, νέο κόσμο” στον οποίο η ισότητα των δύο φύλων θα έφερνε ευτυχία στο ανθρώπινο είδος. Μία εποχή στην οποία άνδρες και γυναίκες θα απολάμβαναν ίσες ευκαιρίες στην εκπαίδευση και την εργασία. Τα τρία αυτά έργα της τριλογίας είναι: “Η Χειραφετημένη”, “Η Μάγισσα” και το “Νέο Συμβόλαιο”.

Η Καλλιρρόη Παρρέν ανήκει στις πρώτες γυναίκες πεζογράφους της μοντέρνας Ελλάδας. Ήταν οραματίστρια και πρότεινε μια ριζική κοινωνική αλλαγή βασισμένη στα φεμινιστικά ιδανικά, που δεν αφορούν αποκλειστικά τη σχέση του άνδρα με τη γυναίκα αλλά προσέφερε ένα νέο μοντέλο για τη Γυναίκα, Μητέρα που υιοθετεί μια πιο “ελεύθερη” ανατροφή για τα παιδιά. Όλες αυτές τις απόψεις της που ουσιαστικά αποτέλεσαν γι’ αυτήν “στάση ζωής” εξέθετε η Παρρέν περίπου για τριάντα συνεχή χρόνια σε άρθρα της στην “Εφημερίδα των Κυριών”, η πρώτη εφημερίδα στην Ελλάδα, που επεξεργάζεται ένα πρόγραμμα και μια στρατηγική για τη γυναικεία χειραφέτηση.

³³ . - Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών*, Β΄ Έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 35

Συνοψίζοντας, αξίζει να σημειώσουμε, ότι η Καλλιρρόη Παρρέν ίδρυσε δύο γυναικείες οργανώσεις: η “Ένωσις Ελληνίδων” και το “Λύκειον Ελληνίδων”. Το συγγραφικό της έργο πέρα από την τριλογία, που αναφέραμε και την αρθρογραφία της σε περιοδικά και εφημερίδες περιλαμβάνει μεταξύ άλλων μεταφράσεις, ταξιδιωτικές αναμνήσεις, ημερολόγια, θεατρικά κείμενα και ιστορικά αφηγήματα. Ακόμη, στην “Εφημερίδα των Κυριών” δημοσιεύτηκαν σε επικεφαλίδες και τα μυθιστορήματά της “Χωρίς Όνομα”(1905-1906), “Το μαραμένον κρίνον”(1907-1910) και “Το άσπρο τριαντάφυλλο”(1915-1917). Το τέλος της ζωής της χρονολογείται στα 1940.

Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι, ελάχιστες πληροφορίες για τη ζωή της Καλλιρρόης Παρρέν υπήρχαν σκορπισμένες σε διάφορες δημοσιεύσεις που επαναλαμβάνουν η μία την άλλη και συχνά περιέχουν λάθη. Καμία πιο εκτεταμένη βιογραφία της δεν έχει παρουσιαστεί ως τώρα. Ένα πιο οικείο πορτρέτο της Παρρέν περιέχεται στα Άπαντα του Γρηγορίου Ξενόπουλου(τόμ. 11:21). Το 1917, η Παρρέν εξορίστηκε στην Ύδρα ως βασιλόφρων, μαζί με τους άλλους πολιτικούς αντιπάλους του Βενιζέλου. Τότε ήταν που σταμάτησε για πάντα και η έκδοση της “Εφημερίδας των Κυριών”. Τέλος, το ζεύγος Παρρέν δεν είχε παιδιά ενώ μετά το θάνατό της, ο Ιωάννης Παρρέν υιοθέτησε την ψυχοκόρη τους, Βικτορία Λεοντιάδου του Στυλιανού και της Πηνελόπης, η οποία είχε έρθει προσφυγοπούλα στην Αθήνα, το 1912.

Γ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1867. Αποφοίτησε από τη Σχολή Θηλέων Παλλάς και το 1887 άρχισε να διδάσκει στα σχολεία της ελληνικής κοινότητας στην πρωτεύουσα του Οθωμανικού Κράτους. Ένα χρόνο αργότερα και μαζί με τη Χαρίκλεια Κορακίδου προέβη στην έκδοση του ετήσιου φιλολογικού βιβλίου με τίτλο «Ημερολόγιον των Κυριών» και στο οποίο δημοσίευσε και τα πρώτα της διηγήματα σε καθαρεύουσα γλώσσα. Μετά τη διακοπή της έκδοσης του «Ημερολόγιου» στην Κωνσταντινούπολη, η Παπαδοπούλου έστειλε τα διηγήματά της σε φιλολογικά περιοδικά στην Αθήνα με αποτέλεσμα να γίνει σύντομα γνωστή στο ευρύ κοινό. Υπήρξε η μοναδική γυναίκα διηγηματογράφος της οποίας το έργο συμπεριλήφθηκε στην πρώτη ανθολογία των ελληνικών διηγημάτων («Ελληνικά Διηγήματα», 1986). Ο Ξενόπουλος επαίνεσε την αυθεντικότητα και τη δομική τελειότητα των συνθέσεών της, τη σεμνή αφήγηση, την απόλυτη τελειότητα των διαλόγων της καθώς και την ικανότητά της να διεισδύει βαθιά στην ανθρώπινη ψυχή. «Το γράψιμο της συχνά φθάνει στην υψηλότερη στάθμη της Τέχνης και προσφέρει στον αναγνώστη την απόλυτη αισθητική ευχαρίστηση.»³⁴ Η Καλλιρόη Παρρέν παρατήρησε με τη σειρά της ότι «όλα τα διηγήματα της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου είναι τόσο όμορφα και γοητευτικά και ορισμένες φορές σατανικά.»³⁵ Πάρα ταύτα, τα διηγήματα της Παπαδοπούλου αμαυρώνονται από το φανερό διδακτικό τους χαρακτήρα και από μία μικρή ποσότητα μελοδραματικού αισθηματισμού.

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου παρά τη σύντομη ζωή της (πέθανε σε ηλικία τριάντα εννέα χρόνων) έχει να παρουσιάσει ένα πλούσιο συγγραφικό έργο. Έγραψε άρθρα, χρονογραφήματα και κυρίως διηγήματα, ο αριθμός των οποίων ανέρχεται σε αρκετές δεκάδες. Ενδεικτικά αναφέρονται μερικά από τα διηγήματά της: «Περιπέτεια μίας διδασκαλίσσης»(1891), «Ημερολόγιον της δεσποινίδας Λεσβίου»(1894), «Ευτυχισμένη»(1896), «Τέρας αχαριστίας»(1892), «Μονοκονδυλιά»(1881),

³⁴ . - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.169, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

³⁵ . - ibid

«Οικογενειακές υποχρεώσεις»(1897)κ.α. Το έργο της «Θεία Ευτυχία» θεωρείται από τα ωριμότερα διηγήματά της και δημοσιεύτηκε σε σαράντα μία συνέχειες στην καθημερινή εφημερίδα της Πόλης «Πρόοδο».

Οι υποθέσεις των έργων της πηγάζουν από την αστική ζωή της Κωνσταντινούπολης με αποτέλεσμα την καλλιέργεια του «διηγήματος αστικών ηθών», το οποίο αρκετά συχνά παίρνει κοινωνικό χαρακτήρα. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι αρκετά διηγήματά της πραγματεύονται θέματα όπως η προίκα, η συζυγική απιστία, η κοινωνική αδικία κ.α. Ζώντας σε ένα περιβάλλον, το οποίο ήταν ισχυρώς αντίθετο στη χειραφέτηση της γυναίκας, η Παπαδοπούλου φαίνεται να είναι πολύ επιφυλακτική στο να προάγει φανερά φεμινιστικές ιδέες. Έτσι, μέσα στα έργα της ούτε αποδοκιμάζει την μόρφωση των γυναικών αλλά και ούτε αξιώνει μία καλύτερη μόρφωση για τους γυναικείους χαρακτήρες. Δεν εξαιρεί τις γυναίκες από την εργασία, αλλά μόνο σε καιρούς οικονομικής ανάγκης και πάντοτε σε παραδοσιακά αποδεκτές γυναικείες εργασίες, όπως είναι η διδασκαλία. Τη μοναδική ευκαιρία, που η Παπαδοπούλου επιτρέπει στους νέους γυναικείους χαρακτήρες της είναι εκείνη, όπου η γυναίκα εκφράζει μία άποψη σχετικά με την εκλογή του συζύγου της. Βέβαια, η Παπαδοπούλου δεν ήταν αδιάφορη στο ζήτημα της χειραφέτησης των γυναικών και άλλωστε η δική της ζωή ήταν ένα εξαιρετικό παράδειγμα από το τι μία χειραφετημένη γυναίκα μπορούσε να πετύχει. Βοήθησε τον αδελφό της κατά τη διάρκεια των σπουδών του να γίνει καθηγητής Πανεπιστημίου.

Ακόμη, η Παπαδοπούλου εργάστηκε για την προαγωγή της μητρικής της γλώσσας. Τον Αύγουστο του 1889 εξαιτίας των κατηγοριών ότι αυτή είχε εισαγάγει τη «μαλλιάρη γλώσσα» στην Κωνσταντινούπολη της απαγορεύτηκε να διδάσκει στα εκεί ελληνικά σχολεία. Το σκάνδαλο αυτό την ανάγκασε να πάει στο Βουκουρέστι όπου για τρία χρόνια δίδαξε ελληνικά σε σχολεία και σε σπίτια.

Κινητήρια δύναμη στη ζωή της Παπαδοπούλου αποτέλεσε η αγάπη της για την πατρίδα. Ένας σχολιαστής παρατήρησε ότι «“η πατρίδα ήταν το όνειρό της, η θρησκεία της και το ιδανικό της”». Επιπλέον, η Παπαδοπούλου συνείσφερε διηγήματα στο περιοδικό «Διάπλασις των παιδιών» του Ξενοπούλου, με τον όρο ότι αντίτυπα του περιοδικού θα διανέμονταν δωρεάν σε σχολεία της Μακεδονίας. Το 1905 εγκατέλειψε τη σίγουρη δουλειά της στην Κωνσταντινούπολη και πήγε στη Θεσσαλονίκη, ελπίζοντας ότι θα της επιτρεπόταν να ανακατευτεί στον Μακεδονικό Αγώνα, προσδοκία που δεν πραγματοποιήθηκε. Μεταξύ των ετών 1899 και 1902 δημοσίευσε μία σειρά διηγημάτων, που συνήθως αναφέρονται ως τα “Μακεδονικά Διηγήματα”, στην εφημερίδα “Πατρίς” στο Βουκουρέστι, σε μία συνειδητή

προσπάθεια να προωθήσει την εθνική περηφάνια και την αφοσίωση στην πατρίδα. Για αυτό άλλωστε και επέλεγε ανάμεσα από τις διάφορες προτάσεις εργασίας που της έκαναν όχι αναγκαστικά εκείνες που πλήρωναν καλύτερα, αλλά εκείνες που θεωρούσε «εθνωφελέστερες». Όταν οι φίλοι της της συνιστούν σύνεση γιατί «οι βλάχοι..... δεν τα καλοβλέπουν τα τοιαύτα» εκείνη απαντά : “εγώ δεν θα είμαι προσεκτική. Εγώ είμαι ανεξάρτητος”»³⁶

Η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου δεν παντρεύτηκε ενώ ο θάνατός της χρονολογείται στα 1906, σε ηλικία τριάντα εννέα χρόνων.

³⁶ . - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.166, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

Δ. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΠΡΟΣΕΓΓΙΖΟΥΝ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥΣ Η ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΠΑΡΡΕΝ

Από την τριλογία της Καλλιρόης Παρρέν «Τα βιβλία της Αυγής» η ανακοίνωση της σειράς του «Νέου Συμβολαίου» περιέχει μία σαφή δήλωση του μηνύματος της όλης Τριλογίας. Και στα 3 μυθιστορήματα δύο αντίθετοι κόσμοι αντιπαραβάλλονται. Ο ένας της Ανατολής, που είναι θεμελιωμένος πάνω σε προκαταλήψεις και λειτουργεί πάνω σε αφύσικες αρχές και ο άλλος του νέου κόσμου, που ακολουθεί τις αρχές της φύσης, της αλήθειας, της δικαιοσύνης και της κοινωνικής ανάπτυξης. Η Ανατολή είναι ένας κόσμος εξάντλησης, παρακμής, που παγιδεύει τα άτομα σε έναν ηθικό και πνευματικό θάνατο. «Είναι ένας κόσμος καταδικασμένος από την «προπατορική» αμαρτία, από την οποία είναι προκαθορισμένο να σωθούμε μέσω της θυσίας των γυναικών παρά μία ιδεολογία η οποία ανταποκρίνεται και αναγνωρίζει τις μεταρρυθμιστικές και αναγεννησιακές δυνάμεις των γυναικών»³⁷ Μέσα λοιπόν σε αυτό το κλίμα εξελίσσεται η πλοκή της «Χειραφετημένης».

Σε αυτό το σημείο, θα μελετήσουμε τους σκοπούς της συγγραφής αυτού του έργου καθώς και τις ιδεολογικές πεποιθήσεις της συγγραφέως όπως εκφράζονται μέσα από τη «Χειραφετημένη». Αρχικά, λοιπόν, η Παρρέν επεδίωξε να γράψει ένα βιβλίο, που θα διαβάζονταν από γυναίκες και θα μιλούσε για τη ζωή των γυναικών της Ανατολής. Κάτι τέτοιο, όμως, γρήγορα της φάνηκε άκαιρο διότι οι γυναίκες που διάβαζαν βιβλία και θα το έπαιρναν στα σοβαρά την εποχή εκείνη ήταν ελάχιστες. Η δουλειά της θα πήγαινε λοιπόν χαμένη. Μία εφημερίδα, που θα παρουσίαζε τις ιδέες της «κατά δόσεις, ελαφρά, ήσυχα» είχε περισσότερες ελπίδες να πείσει. Έτσι προχώρησε πρώτα στην έκδοση της «Εφημερίς των Κυριών» και όταν αργότερα έκρινε το έδαφος γόνιμο προέβη και τη συγγραφή της «Χειραφετημένης».

«Την εποχή αυτή στην Ελλάδα, είναι η πρώτη φορά, που ένα μυθιστόρημα χρησιμοποιείται ρητά ως εργαλείο της γυναικείας κίνησης. Τη «Χειραφετημένη» έσπευδε να διευκρινίσει η Παρρέν, θα ακολουθήσουν και άλλα έργα που θα

³⁷ - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.166, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

συμπληρώσουν τον τύπο της ιδεατής αυτής γυναίκας του μέλλοντος, της “Νέας Γυναίκας”. Τα μυθιστορήματά της θα συγκροτήσουν, όπως ισχυριζόταν με τη γνώριμη αυταρέσκεία της, το “ευαγγέλιο” που θα διδάξει στις γυναίκες τη νέα τους θρησκεία.»³⁸ Αλλά, η Παρρέν θέλησε ταυτόχρονα τη «Χειραφετημένη» και ως μέσο επηρεασμού της γνώμης «των πολλών», επιχείρημα για τα δίκαια των γυναικών εκεί όπου είχαν αποδειχθεί αδύναμα τα συνήθη όπλα.

Μέσα από το έργο η Καλλιρόη Παρρέν τοποθετείται ιδεολογικά τόσο όσον αφορά το θεσμό του γάμου, της μητρότητας, όσο και την εργασία της γυναίκας. Η κριτική του γάμου λοιπόν, κυριαρχεί στην αφήγηση και οργανώνει την πλοκή, έτσι ώστε ο χωρισμός να αποτελεί την τραυματική, αλλά αναγκαία συνθήκη για την άνθηση της γυναικείας ατομικότητας. «Αν όμως, η “Χειραφετημένη” συνιστά ένα παραδειγματικό οδοιπορικό αυτοσυνείδησης, οι προϋποθέσεις του οδοιπορικού αυτού παραπέμπουν κατά κάποιο τρόπο στη γυναικεία κίνηση και ταυτίζονται εμμέσως πλην σαφώς με τα αιτήματά της : το δικαίωμα της εργασίας ως ακρογωνιαίο λίθο της ανεξαρτησίας και το δικαίωμα στη γνώση ως εργαλείο απαραίτητο για την κατανόηση και την αλλαγή νόμων και νοοτροπιών.»³⁹ Σύμφωνα με την Καλλιρόη Παρρέν, η χειραφέτηση στην ελληνική εκδοχή της συνοψίζεται στο εξής τρίπτυχο : α)οικονομική ανεξαρτησία και όχι ακόμη πολιτικά δικαιώματα για τις Ελληνίδες. Παρά τις φιλελεύθερες ιδέες της, η Πάρρεν δεν κάνει πουθενά μνεία για το δικαίωμα της ψήφου των γυναικών και αυτό γιατί ίσως θεωρούσε ότι προηγείται η κατάκτηση άλλων πιο σημαντικών στόχων. β) αναβάθμιση των οικογενειακών τους ρόλων, και γ) ανανέωση της φυλής για την εξασφάλιση ενός καλύτερου μέλλοντος του έθνους μέσα από την προηγμένη ανατροφή των νέων γενιών.

Όπως η Παρρέν, έτσι και η Παπαδοπούλου ζώντας στην ίδια κοινωνική πραγματικότητα εκθέτει και τιμωρεί με ειρωνική και σατυρική διάθεση, συχνά φτάνοντας στα όρια του σαρκασμού, την υποκρισία των ανώτερων κοινωνικών τάξεων της Κωνσταντινούπολης. Παρότι προέρχονταν και οι δύο από τις μεσαιέσ-ανώτερες κοινωνικές τάξεις, στηλιτεύουν τα τρωτά αυτών των τάξεων τα οποία εκφράζουν μέσα στα έργα τους με χαρακτήρες όπως τη στερεότυπη «ραδιούργα»

³⁸ . - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.130, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

³⁹ . - Αγγέλικα ψαρρά : Επίμετρο στο *Χειραφετημένη* της Καλλιρόης Παρρέν , Εκάτη , Αθήνα, 1999, σελ. 450

μάνα η οποία χρησιμοποιεί κάθε είδους τέχνασμα για να χειρίζεται τις ανθρώπινες σχέσεις με σκοπό να εξασφαλίσει πλούσια σύζυγο για το γιο της ή να παγιδέψει πλούσιο σύζυγο για την κόρη της. Η Παπαδοπούλου μέσα από το είδος των σχέσεων που καλλιεργεί στα διηγήματά της επιχειρεί να εξερευνήσει μια μεγάλη ποικιλία ανθρώπινων χαρακτήρων, να διεισδύσει στο βάθος της ψυχολογίας τους αλλά και να εκθέσει αποκάλυπτα τις αδυναμίες τους. Έτσι, σε κάθε περίπτωση εκθέτει την υποκρισία, την αχαριστία, την εκμετάλλευση των φτωχών και των αδυνάτων, τη συζυγική απιστία, τη ζήλια, την κακολογία και το κουτσομπολιό.

«Παράλληλα, δεν παραλείπει και σαν ευαίσθητη προσωπικότητα να σκύψει πάνω στον ανθρώπινο πόνο και τη δυστυχία με συμπάθεια και κατανόηση. Φυσική συνέπεια αυτού του γεγονότος είναι ένα μέρος των ιστοριών της να είναι αφιερωμένο στην απεικόνιση των γηρατειών και στο σεβασμό που οφείλουμε να δείχνουμε στους μεγαλύτερους, στο μειονέκτημα της ασχήμιας μιας γυναίκας, στη δύσκολη ζωή των ορφανών νέων γυναικών ή στην περηφάνια των φτωχών ανύπαντρων κοριτσιών, που συντηρούν τις οικογένειες τους μέσω αξιοπρεπούς εργασίας.»⁴⁰ Ακόμη, οι ιστορίες της είναι στιγματισμένες από μια τάση μελοδραματικής αισθητικότητας, όταν οι χαρακτήρες θέλουν να εξηγήσουν τα αισθήματά τους, που εκδηλώνεται με την προθυμία των ανδρικών χαρακτήρων να δακρύνουν για ασήμαντους λόγους όπως και να χρησιμοποιήσουν δάκρυα προκειμένου να γοητεύσουν μια γυναίκα. Σε αυτό το σημείο η Παπαδοπούλου διαφέρει από την Παρρέν καθώς στα μυθιστορήματά της τα συναισθήματα ελέγχονται απόλυτα από τη λογική.

Το χαρακτηριστικότερο έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου που αποτελεί ένα θαυμαστό αμάλγαμα όλων των στοιχείων, που έχουν αναφερθεί, τιτλοφορείται «Θεία Ευτυχία». Στη νουβέλα αυτή η Πολίτισσα πεζογράφος πραγματεύεται τα προσφιλή της θέματα όπως είναι ο γάμος για λόγους συμφέροντος, η συζυγική απιστία και άλλα παρόμοια. Προβάλλουν κάποιοι άρτιοι άνθρωποι χαρακτήρες, διακρινόμενοι για τη σοβαρότητα, τη σύνεση ή για τα συνεχή εσωτερικά διλήμματα και τη διαρκή διαμάχη. Η ειρωνική διάθεση εξάλλου, που κάποτε γίνεται σαρκασμός και αργή και κυρίως οξύτατη παρατηρητικότητα με τον μακροπερίοδο λόγο, δίνουν ιδιαίτερο τόνο στο έργο. Ελέγχεται η ζωή των κυριών της ανώτερης κοινωνικής τάξης και αναλύονται λεπτές ανθρώπινες σχέσεις και αδιέξοδα και ιδίως εσωτερικές διαμάχες

⁴⁰ - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.169-170, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

με ανάλογα αποτελέσματα για το άτομο.⁴¹ Πριν αρχίσει η ανάλυση των στερεότυπων, που κυριαρχούν στη «Χειραφετημένη» της Καλλιρόης Παρρέν και στη «Θεία Ευτυχία» της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου καθώς και η ανάλυση της ιδεολογίας που αυτά εκφράζουν κρίνεται σκόπιμο να γίνει μια μνεία στις υποθέσεις των δύο έργων.

Από τη μία πλευρά λοιπόν, στη «Χειραφετημένη» βρισκόμαστε γύρω στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και συγκεκριμένα στον κύκλο των Φαναριωτών της Πόλης. Το έργο έχει ως αφετηρία του το γεγονός ότι μία νεαρά Ελληνίδα ζωγράφος από την Αθήνα, η οποία ζει και εργάζεται για 3 χρόνια στην Πόλη, παντρεύεται μυστικά με τον Κώστα Μεμιδώφ. Και ο γάμος τους πραγματοποιείται μυστικά και βεβιασμένα αφού η Μαρία αρνείται να ερωτοτροπήσει με τον Κώστα προτού δεσμευθούν με τα ιερά δεσμά του γάμου. Από κει κι έπειτα όμως, αρχίζει ένας ολόκληρος αγώνας για να μην διαρρεύσει το γεγονός χωρίς να προηγηθεί η κατάλληλη προεργασία. Μέσα από αυτή τη προσπάθεια όμως αρχίζουν να διαφαίνονται οι μεγάλες αντιθέσεις της κουλτούρας και του τόσο διαφορετικού πολιτισμού που κουβαλούν μαζί τους τόσο η Μαρία, όσο και ο Κώστας. Η μητέρα του Κώστα είναι αυτή που πρώτη μαθαίνει την είδηση του μυστικού γάμου του γιου της. Ύστερα από μία σειρά ραδιουργιών, τελικά πετυχαίνει να απομακρύνει τον Κώστα από τη Μαρία. Έτσι, η τελευταία μη μπορώντας να ανεχθεί τη συμβατική ζωή και αυτό τον κόσμο της ψευτιάς, της υποκρισίας και της ταπείνωσης των γυναικών της Ανατολής, φεύγει εγκαταλείποντας τον Κώστα αποφασισμένη να μεγαλώσει το παιδί της μακριά από τον παλιό κόσμο της Ανατολής.

Από την άλλη πλευρά, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου τοποθετεί χρονικά τη νουβέλα της στην ίδια περίοδο με τη «Χειραφετημένη» και τα γεγονότα εκτυλίσσονται και πάλι στην Κωνσταντινούπολη. Η θεία-Ευτυχία, μία ηλικιωμένη γυναίκα μετά το θάνατο της αδελφής της αναλαμβάνει την ανατροφή και τη φροντίδα των πέντε ορφανών ανιψιών της (Αίθρα, Ιππολύτη, Όλγα, Κατινούλα, και Ευγενία) και παρουσιάζεται ως η «κεφαλή και στυλοβάτης του σπιτιού».

Από τη στιγμή που απουσιάζει ο άνδρας από την οικογένεια η θεία-Ευτυχία είναι αυτή, η οποία αναλαμβάνει να προικίσει τις ανιψιές της με τις σωστές ηθικές αρχές της εποχής, συμφωνά με τις παραδοσιακές αξίες αλλά συνάμα κατά έναν ελεύθερο τρόπο. Έτσι, στο πρόσωπο της θείας-Ευτυχίας απεικονίζεται το τέλει πρότυπο

⁴¹ . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Πατακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988

μητέρας, που θυσιάζει την προσωπική της ζωή στο όνομα των ανιψιών της και στο βωμό του θεσμού της οικογένειας. Ένα άλλο πολύ σημαντικό πρόσωπο, που δρα στο έργο είναι η Αγγελική μία άλλη ανιψιά της θείας-Ευτυχίας που ζει με τον πλούσιο πατέρα της. Η Αγγελική, εξαιτίας της ξαφνικής αρρώστιας του πατέρα της και προκειμένου να ικανοποιήσει την τελευταία του επιθυμία παντρεύεται τον κύριο Γεωργίου, έναν άντρα πάρα πολύ έντιμο και στοργικό με τον οποίο όμως, δεν είναι ερωτευμένη. Ακολουθεί μία ήσυχη αλλά συμβατική ζωή έως ότου ερωτεύεται ένα μουσικό. Η Αγγελική βασανίζεται και ταλαντεύεται μπερδεύοντας τα θέλω και τα πρέπει της ενώ τη στιγμή που αποφασίζει να φύγει από το σπίτι της η Παπαδοπούλου χρησιμοποιεί την Αίθρα, η οποία την αποτρέπει και προστατεύει το όνομα της οικογένειας της. Η αυλαία του έργου κλείνει με ευτυχισμένες οικογενειακές στιγμές της θείας-Ευτυχίας και των ανιψιών της στην εξοχή όταν η Αίθρα ανακοινώνει τον αρραβώνα της με τον κ. Κομνηνό.

Σ' αυτό το σημείο θα γίνει συγκριτική παρουσίαση των στερεότυπων, των ηθικών αξιών και της νοοτροπίας που εκφράζουν τα δύο έργα προκειμένου να εκμαιεύσουμε την ιδεολογική τοποθέτηση τόσο της Κ. Παρρέν όσο και της Α. Παπαδοπούλου. Όπως έγινε ήδη φανερό, στο μυθιστόρημα, ο παλιός κόσμος της Ανατολής αντιπροσωπεύεται από την οικογένεια Μεμιδώφ, η οποία υποστηρίζει αυτόν τον κόσμο της παρακμής. Η αδυναμία και η δεισιδαιμονία των μελών της, ο εγωισμός και ο επιφανειακός χαρακτήρας τους απεικονίζεται με δραματικές λεπτομέρειες. Εντύπωση προκαλεί η σκιαγράφηση του «Ανατολίτη Άνδρα» όπως εμφανίζεται μέσα στο έργο. Πρόκειται για τον άνδρα που εξουσιάζει τη γυναίκα, είναι αυταρχικός, αρέσκειται να τον υπηρετούν και δεν έχει ηθικούς φραγμούς. Τούτο διαφαίνεται τόσο από τον σιορ Γιωργάκη, όσο και από τον ίδιο τον Κώστα μέσα από τις συζυγικές τους σχέσεις αλλά και από τη σχέση μητέρας-γιου.

Σύμφωνα με το απόσπασμα του βιβλίου :

«Ο Γεωργάκης ήτο ένας vieux beau κατά τον μεταφραζόμενον ορισμών των Γάλλων, όπως είναι πολλοί άνδρες γεννημένοι και αναθρεμμένοι εις Κωνσταντινούπολην.

Και ως η αληθινή εστιάς και άγρυπνος φύλαξ της τουαλέτας και της καλλονής του η κοκκώνα Κατίγκω διέθετε κάθε πρωί και βράδυ πολλήν ώρα καθήκοντα θαλαμηπόλου. Τα μουστάκια, το κτένισμα με ελαφρόν φριζάρισμα, το

δέσιμον της γραβάτας, όλα αυτά απησχόλουν εναρέστως την τρυφεράν και νεανίζουσαν μεθ' όλα τα σαράντα πέντε της έτη σύζυγον.»⁴²

Επιπλέον, οι εξωσυζυγικές σχέσεις ήταν φαινόμενο σύνηθες για τον σιορ Γιωργάκη, όπως φαίνεται μέσα από το έργο:

«Εκείνος ηγγρύπνει επίσης και έπλαττεν επίσης σχέδια, αλλά σχέδια ευτυχίας και χαράς. Ηγάπα λοιπόν, πραγματικά και ο έρωσ αυτός τόσον τον εξιδανίκευε τας σκέψεις του, ώστε τον έκαμνε να ονειροπολή και να ρεμβάζει ως έφηβος. Του εφαινετο ότι ο έρωσ αφού του ενέπνεε τόσην αυταπάρησιν και τον έκαμνε τόσον ευτυχή. Τι επείραζε εάν ήτο έγγαμος και πατήρ;»⁴³

Επιπρόσθετα, σε μία περίπτωση, που η ηλικιωμένη μητέρα του σιορ Γιωργάκη αρρωσταίνει, ο γιος της αντί να φροντίσει την άρρωστη μητέρα του, της βάζει τις φωνές και την κάνει να νιώθει ενοχές που ανησύχησε κάπως την οικογένεια. Ο δε Κώστας με τη σειρά του σε πολλές περιπτώσεις αποπαίρνει την μητέρα του, ουσιαστικά όμως, έχει μία άλλου είδους σχέση με τη μητέρα του και είναι πολύ πιο εκλεπτυσμένος και στοργικός από τον πατέρα του.

Αντίθετα με την Παρρέν, η Παπαδοπούλου στη «θεία-Ευτυχία» σκιαγραφεί σχεδόν όλους τους ανδρικούς της χαρακτήρες ως πρόσωπα με ευγενή αισθήματα, στοργικά, έντιμα, ειλικρινή και έντονα συναισθηματικά. Τόσο ο Θεός Χρύσανθος (πατέρας της Αγγελικής), όσο και ο κ. Κομνηνού (υποψήφιος σύζυγός της Αίθρας) και ο κ. Άγγελος Φαίδρου αποτελούν ένα κράμα όλων αυτών των στοιχείων. Ο θεός Χρύσανθος σε μία επιστολή-απάντηση προς την ανιψιά του δεσποινίδα Αίθρα σχετικά με τον υποψήφιο σύζυγό της χαρακτηριστικά αναφέρει:

«Είναι αλήθεια ότι και το τριαντάφυλλο και το φραγκοστάφυλο το έφαγε, εις υγείαν σας, όλο και γρήγορα, αλλ' αυτοί οι ερωτευμένοι έχουν παράξενα στομάχια. Επειδή μονάχα το έγραψες, θάρρεψε, λέγει, πώς το έφαγε. Και άρχισε να κλαίη με δάκρυα γλυκά, να κλαίη εκείνος (...). Κλαιώ κι εγώ και είμαι περήφανος κι ευτυχισμένος που έχω τέτοιες καλόκαρδες ανεψιές.»⁴⁴ Σε κάποιο άλλο σημείο γράφει :

«Ο κ. Γεωργίου ως άνθρωπος λεπτός και ευσυνειδήτος. Ούτε προσεπάθησε με άκαιρον στοργήν, ούτε με λόγους γλυκείς και ανωφελείς να την παρηγορήση.

⁴² . - Καλλιρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, επίμετρο : Εκάτη, Αθήνα. 1999, σελ. 82

⁴³ . - *ibid* σελ. 195

⁴⁴ . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ. 145

Μόνον απεμάκρυνε με τρυφεράν μέριμναν κάθε πράγμα το οποίο ήτο δυνατό ν' αυξήσει την λύπην της.

Η Αγγελική μετέβαινε καθημερινώς εις το νεκροταφείον και επότιζε μόνη της τα άνθη του τάφου, εκείνος την συνώδευεν και απεμακρύνετο διά να την αφήσει μόνη να κλαύση.»⁴⁵

Επίσης, παρουσιάζει τον έντονο συναισθηματισμό του κ Φαίδρου όταν κάνει απόπειρα αυτοκτονίας επειδή ο ερωτάς του για την Αγγελική δεν πραγματώνεται. Αυτή του η διάθεση όμως, αυτόματα μεταβάλλεται καθώς η Αγγελική «ενδίδει» στον ερωτά του. :

«Ακούει βήματα, είναι εκείνος. (.....)

-Με τα σωστά σου, θέλησες ν' αποθάνεις; Έλεγε.

-Αχ, μη μου θυμίζης εκείνες τες στιγμές, μη. Τώρα όχι, τώρα ήθελα και άλλην μίαν ζωήν δια να την αισθανθώ την ευτυχίαν μου την αθάνατον. Μ' αγαπάς;»⁴⁶

Τη μόνη εξαίρεση σ' ολόκληρο το έργο αποτελεί ο κύριος Δενδράκης ο οποίος όμως και πάλι δεν εμφανίζεται ως αυταρχικός πατέρας, εξουσιαστής της συζύγου του αλλά ως «χυδαίος χαρτοπαίκτης».

Σχετικά με τη σχέση μητέρας- γιου δεν θα μπορούσε να σχολιαστεί η θέση της Α. Παπαδοπούλου καθώς στην πλοκή του έργου δεν αναπτύσσεται καμία τέτοια σχέση. Αντιθέτως η σχέση πατέρα-κόρης προβάλλεται ως αμοιβαία σχέση στοργής, προστασίας αλλά και υπακοής καθώς η Αγγελική υποκύπτει στη θέληση του πατέρα της και παντρεύεται τον κ. Γεωργίου. Ηθική δέσμευση αποτελεί γι' αυτή η τελευταία επιθυμία του πατέρα της :

« Αγγελική μου , δεν ήθελα κόρη μου, να βιάσω την καρδιά σου, μα οι ώρες μου είναι μετρημένες. Τι θα γίνης ολομόναχη στον κόσμο με τα εκατομμύριά σου;Αν θέλεις να πεθάνω ήσυχος, ευχαριστημένος, θα δεχθής συζυγόν σου αυτόν που θα έλθη τώρα. Θ' αποφασίσεις να φορέσεις νυμφικά, εδώ εμπρός μου, για να μην πεθάνω πριν φιλήσω τα στέφανά σου.»⁴⁷

Στη συνέχεια, θα αντιπαρατεθούν δύο διαφορετικοί ανδρικοί χαρακτήρες των δύο έργων στα πλαίσια της συζυγικής τους συμπεριφοράς. Από τη μία πλευρά ο Κώστας Μεμιδώφ στη “ Χειραφετημένη” και από την άλλη πλευρά ο κ. Γεωργίου στη “Θεία

⁴⁵ . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ.54

⁴⁶ . -ibid σελ. 183-184

⁴⁷ . -ibid σελ. 52

Ευτυχία”. Σε γενικές γραμμές η συμπεριφορά του Κώστα σε σχέση με τη σύζυγό του Μαρία διέπεται από τρυφερά αισθήματα. Ο ηγετικός όμως, χαρακτήρας του σε πολλές περιπτώσεις αντικατοπτρίζει τον Άνδρα της Ανατολής. Για παράδειγμα στη σελ. 230 του μυθιστορήματος όπου αναφέρεται ότι: «Εἰς τὴν σκέψιν αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ὁ παλαιὸς ἐξυπνος καὶ ἀνεπτυμένους. »⁴⁸ διαφαίνεται ο άντρας που δεν έχει απαλλαχθεί από τις αντιλήψεις του Ανατολίτη Άνδρα που έχει δικαίωμα στον έρωτα και έξω από τα πλαίσια του γάμου σε αντίθεση βέβαια με τη γυναίκα. Ο Κώστας σε μία συζήτησή του εκφράζει τις απόψεις του για τη θέση της γυναίκας :

« Δεν σου αρκεί λοιπόν, αγάπη μου, τοιαύτη οποῖαν σου τὴν ἐξεδήλωσα μέχρι σήμερον ; Τὶ τὰς θέλεις αὐτὰς τὰς φιλοσοφίας καὶ τὰς ψυχολογίας. Ἡ γυναίκα πρέπει νὰ ἀγαπά καὶ νὰ πιστεύει .»⁴⁹

Επίσης, όταν κάποια στιγμή άλλαξε απότομα αλλά πρόσκαιρα η διάθεση του προς τη σύζυγό του, της δικαιολογήθηκε λέγοντας :

« Μαρία μου, ἔχομεν , ὡς βλέπεις, πολλὰ ἐλαττώματα, τὰ ὁποῖα σεις οἱ γυναῖκες με τὴν γλυκύτητα καὶ τὴν υπομονὴν σας διορθώνετε.

Το “ἡμεῖς οἱ ἄνδρες” ἐκεῖνο τὸ ἐτόνισε κατὰ ἰδιαιτέρο τινὰ τρόπον. Ἦτο ὡς νὰ ἔλεγε ἡμεῖς οἱ μεγάλοι, ἡμεῖς οἱ ἄρχοντες, καὶ ὡς τὰ τελευταῖα ἐκεῖνα νὰ ἦσαν μοιραῖον τι κακόν, συμφυές με τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀνδρικήν ὑπεροχὴν καὶ τελειότητα »⁵⁰

Τέλος, ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο όπου ο Κώστας ολοφάνερα δηλώνει την ταυτότητά του είναι εκεί όπου αν και μόνο αν μια ημέρα παντρεμένος κάνει σκέψεις για την προσωπική του ελευθερία, σκέψεις που τον στενοχωρούν.

«Θα ἔκαμνε λοιπόν αὐτός ὁ “ἄνδρας”, ὁ,τι θὰ ἠθέλεν ἐκείνη. Θα τὸν ἔσερνε ἀπὸ τὴ μύτη, ὡς ἔλεγεν ἡ κυρὰ Ρήνη δια τὴν ἀντικρυνὴν γειτόνισσα. Ὅλαι αἱ περὶ κυριότητος τοῦ ἀνδρός σκέψεις, ἀς ἤκουεν ἀναμασωμένας καθ’ ἐκάστην ἀπὸ ὅλους τοὺς περὶ αὐτὸν τὸν ἤρχοντο εἰς τὸν νοῦν.

Ὅχι θὰ ἔκαμνε αὐτός ὁ,τι ἠθέλε. Καὶ θὰ ἤρχιζεν ἀμέσως ἀπὸ σήμερον. Θα τὴς ἔδιδε νὰ ἐνοήσῃ ὅτι εἶχεν θέλησιν, ὅτι ἦτο ἄνθρωπος με χαρακτήρα. Δε θα ἐπῆγαινε εἰς τὰ ἑνδεκα, ὡς εἶχαν μείνει σύμφωνα. Θα τὴν ἄφινε νὰ περιμένη ἐν τέταρτον, εἴκοσι λεπτὰ. Ἐπρεπε νὰ τὴν συνειθίσῃ νὰ ἐνοήσῃ ὅτι ὁ

⁴⁸ . -Καλλιρρόη Παρρέν, *Ἡ χειραφετημένη*, ἐπίμετρο : Ἐκάτη, Αθήνα, 1999, σελ. 230

⁴⁹ . -*ibid* σελ. 247

⁵⁰ . -*ibid* σελ. 332

άνδρας δεν είχε ποτέ κύριος του καιρού του, ότι δεν έχει να δίδη λόγον των πράξεών του εις την γυναίκα του.»⁵¹

Σε αντίθεση με τον Κώστα Μεμιδώφ της Καλλιρόης Παρρέν παρουσιάζεται ο κ. Γεωργίου της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Πρόκειται για έναν εργατικό, ευσυνείδητο και τίμιο άντρα που στη σύζυγό του φέρεται ως άνθρωπος λεπτός και ευαίσθητος. Κύριο μέλημά του είναι η σωστή διαχείριση της περιουσίας της συζύγου του ενώ η όποια του ενέργεια διακρίνεται από την προσωπική του αφιλοκέρδεια. Παρότι η Αγγελική τον αντιμετωπίζει με μία συγκρατημένη αδιαφορία ο κ. Γεωργίου δείχνει να την αγαπά. Σε καμία περίπτωση δεν είναι ο άντρας που θα επιβάλλει τη γνώμη του στη σύζυγό του ή που θα εκμεταλλευτεί τη θέση “ισχύος” που του χαρίζει η κοινωνία της εποχής του λόγω φύλου. Χαρακτηριστικά παρατίθεται απόσπασμα ενός διαλόγου μεταξύ των δύο συζύγων στο οποίο διαφαίνεται η υποχωρητικότητα του κ. Γεωργίου.

« -Γεώργιε, έχω συγγενείς στην Πόλι, είτε και εκεί είναι τα κόκκαλα της μητρός μου. Ήθελα να πήγαινα στην Πόλι τώρα αμέσως.

-Αν θέλεις, Αγγελική μου, να περιμένεις λιγάκι; (.....)

-Ήθελα να έφευγα αμέσως.

-Αλλά ...

-Για ιδήτε παρακαλώ την εφημερίδα. Απόψε έχει Αυστριακό ή της Πανελληνίου. Ήθελα απόψε να έφευγα.

-Απόψε;

-Έρχεσθε σεις αργότερα, άμα κανονίσετε τας υποθέσεις σας.(.....) και ο κ. Γεωργίου είτε με συγκατάβασιν, αλλά χωρίς αδυναμیان.

-Πήγαινε, θα σε συνοδεύση η δεσποινίς Δαβάλ και εις ολίγας ημέρας έρχομαι και εγώ.»⁵²

Επιπλέον, σε κάποιο άλλο σημείο του έργου της η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου περιγράφει με πολύ γλαφυρό τρόπο την ευαισθησία του κ. Γεωργίου που τόσο διαφέρει από το πρότυπο του Ανατολίτη Άντρα.

«Ο κ. Γεωργίου έφθασεν ένα πρωί.(.....) Έφθασε περιβρεχόμενος από ιδρώτα, μ’ όλην την πρωινήν δρόσον, και με οφθαλμούς ερυθρούς.(.....)

⁵¹ . - Καλλιρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, επίμετρο : Εκάτη, Αθήνα. 1999, σελ. 41

⁵² . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ. 55-56

Ο κ. Γεωργίου έκλαιε και απεμάκρυνε τα χρυσά δίοπτρα δια να σφογγίσει τα δάκρυά του.

Οι οφθαλμοί του, οι μεγάλοι μαύροι οφθαλμοί, είχαν τοιαύτην έκφρασιν αγαθότητος και γλυκύτητος, και το ωχρόν πρόσωπον του ήτο τόσο συμπαθές μ' όλας τās αυστηράς γραμμάς του.»⁵³

Ενώ, ακόμη πιο έντονα περιγράφει η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου την αξιοπρέπεια του κ. Γεωργίου όταν αυτός αντιλαμβάνεται ότι η Αγγελική αισθάνεται εγκλωβισμένη στο γάμο τους και προσπαθεί να την ελευθερώσει παρότι την αγαπά.

« Η κ. Αγγελική είναι εντελώς ελευθέρα. Αν θέλη να διαλυθεί ο γάμος, θα διαλυθεί αμέσως. Δεν το έκαμα ενωρίτερον , δια να τακτοποιήσω όλας τας ανωμαλίας. Έμελέτησα τα σχετικά άρθρα του νόμου. (.....)

- Κυρία, πάντοτε εσκεπτόμην ν' αναδειχθώ δια της αξίας μου. Από την περιουσίαν της συζύγου μου δεν εξώδευσα ένα λεπτό διά τον εαυτόν μου. Η φιλοδοξίαν ήτο να αναγορευθώ καθηγητής εις το Πανεπιστήμιον.(.....)Με πιέζει , με βαρύνει η περιουσία αυτή και κάμνει την ζωή μου σκλαβιά μοναχή.»⁵⁴ Εν συνεχεία, προκειμένου να δούμε τη θέση της γυναίκας στον ανατολικό κόσμο ωφέλιμο θα ήταν να περιγράψουμε τον τύπο του ανατολίτη προικοθήρα, ο οποίος στη “Χειραφετημένη” καλείται “Στράης”.

«Ο Στράης ήτο εις από τους πολλούς διεφθαρμένους νέους του Σταυροδρομίου, ο οποίος αφού κατέστρεψεν εις το χαρτοπαίγνιον περιουσίαν, ανερχόμενην εις είκοσι περίπου χιλ. λίρας, έζη με χρέη, θηρεύων μεγάλην προίκα, δια να το πληρώση.

Τούτο δεν τον ημποδίζε να ερωτοτροπή με όλας τας ωραίας κόρας του Πέραν, τελευταίον δε πάθος του ήτο η Μαρία Μύρτου, της οποίας την κατάκτησιν ενόμιζε ευκολωτέραν, ένεκα του ανεξάρτητου χαρακτήρος της και της ελευθερίας μεθ' ης έζη μόνη εκεί μακράν των γονέων και συγγενών της»⁵⁵

Αντίστοιχα στη “Θεία Ευτυχία” ένας “πετυχημένος ” γάμος εξακολουθεί να εξαρτάται από το ζήτημα της προίκας. Η προικοθηρία και γενικότερα το κυνήγι της κοινωνικής ανόδου μέσω του γάμου κυριαρχεί στην αστική κοινωνία όπως προκύπτει

⁵³ . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ. 59-60

⁵⁴ . - *ibid* σελ. 65-66

⁵⁵ . - Καλλιρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, επίμετρο : Εκάτη, Αθήνα, 1999, σελ. 48

από συζητήσεις γυναικών. Στους πιο διαφορετικούς κοινωνικούς χώρους, από τη μεγαλοαστική τάξη ως τα εξαθλιωμένα μικροαστικά στρώματα, η λέξη προίκα έρχεται αυτόματα στην κουβέντα μόλις γίνεται λόγος για κάποια ανύπαντρη γυναίκα. Εύπορες νεαρές κοπέλες από επιφανείς οικογένειες βίωναν την ανασφάλεια και το φόβο της προικοθηρίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο έργο αποτελεί η Αγγελική όταν ικανοποιώντας τη θέληση του πατέρα της γνωρίζει υποψήφιους συζύγους.

«Παρουσιάστηκαν υποψήφιοι πολλοί, μα τόσο πολλοί ώστε δεν ήτο δυνατόν η εκλογή να γίνει ελεύθερα.(.....) Εκείνη δεν ενθάρρυνε κανένα. Τους άφηνε όλους να της επιδεικνύουν με χίλια μέσα την συμπάθειαν, τον έρωτα, το πάθος των.

-Δι'εμέ ή δια τα εκατομμύρια; Διηρωτάτο με παράπονον.

Άλλοτε εγέλα, χωρίς ποτέ ν' αφήση τον εαυτό της ν' απατηθή από τα εγκώμια. Πολύ συχνά αηδίαζε.»⁵⁶

Επιπλέον, στο έργο της Καλλιρόης Παρρέν ο αναγνώστης συναντά μία σκηνή απόλυτης έκφρασης της επιβολής του “ισχυρού” προς το “ασθενές” φύλο που όμοια της δεν περιγράφεται στη “Θεία Ευτυχία”. Πρόκειται για τη σκηνή όπου το χαρέμι ενός πασά, το οποίο έχει βγει για περίπατο και το οποίο αποτελούνταν από είκοσι περίπου γυναίκες από δεκαπέντε έως εικοσιπέντε ετών και από δέκα μικρά παιδιά ηλικίας από 4-8 αποκαλύπτει ότι κάθε άλλο παρά φιλελεύθερες ιδέες μπορούσαν να καλλιεργηθούν στην κοινωνία της Πόλης. Το γεγονός δε, ότι το χαρέμι αυτό συνοδευόταν από 2 μαύρους ευνούχους με τις ειδικές στολές τους, τα κόκκινα φέσια και τα μαστίγια, περιγράφει με το γλαφυρότερο ίσως τρόπο τη θέση της γυναίκας.

Σε αυτά τα πλαίσια λοιπόν, σκιαγραφείται και η γυναίκα η οποία ζει μέσα στο σπίτι χωρίς να εργάζεται, δεν τυγχάνει ιδιαίτερης μόρφωσης και έχει ως απώτερο σκοπό έναν πλούσιο γάμο. Ξεκινώντας από τη μητέρα του Κώστα Μεμιδώφ στη “Χειραφετημένη” βλέπουμε τη γυναίκα, που αποκρύπτει πράγματα από τον άνδρα της κατ' εξακολούθηση.

«Ποτέ να μην ξέρη ο άνδρας τι κάμνει η γυναίκα. Παρά να έχωμεν γκρύνιες και μουρμούρες, καλλίτερα να κάνωμεν τη δουλειά μας όπως μπορούμε.»⁵⁷

Ο έγγαμος βίος της κ. Μεμιδώφ περιγράφεται από τη συγγραφέα (Παρρέν) ως εξής:

« Α! η νεότης της είχε παρέλθει σχεδόν. Ο σιόρ Γιωργάκης άλλως τε δεν την είχε αγαπήσει παρά ένα μήνα προ του γάμου των και ένα μήνα

⁵⁶ . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ.49

⁵⁷ . - Καλλιρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, επίμετρο : Εκάτη, Αθήνα, 1999, σελ. 83

μετά τον γάμον. Έπειτα είχε γίνει κύριος και τύραννος και εδέησε να ζη τόσα τώρα έτη με τη διενεκή αγωνίαν του πώς να τον ευχαριστή και πώς να αποφεύγει σκηνάς, και πώς να κάμνει ο,τι ήθελε και ο,τι έπρεπε χωρίς να τον δυσαρεστή. Δια μίαν στιγμή εξετυλίχθη εμπρός της ο μακρός έγγαμος βίος της και με τας ψυχικάς διαθέσεις της της βραδειάς εκείνης της εφάνη, ότι όλα τα παρελθόντα έτη ήσαν σειρά μαρτυρίου.»⁵⁸

Αλλά και στις περιπτώσεις που ο σιορ Γιωργάκης απιστούσε στην αρχή τουλάχιστον, αντιδρούσε με φωνές και έντονες σκηνές ζηλοτυπίας έτσι ώστε να τον επαναφέρει, τακτική όμως, που δεν τήρησε καθόλη την πορεία του έγγαμου βίου της. Μετά δηλαδή την πρώτη πάλη με τον εαυτό της η κοκκώνα Κατίγκω κατέληγε:

«άνδρας είναι και εύμορφος! Ό,τι κι αν κάμη, εδώ είναι το σπίτι του. Εγώ είμαι η μητέρα των παιδιών του.»⁵⁹

Και παρότι η ζωή που έζησε προφανώς δεν την ικανοποιούσε, εντούτοις μετέδιδε τις ίδιες αρχές και στις κόρες της, οι οποίες είχαν ως άξονα της μελλοντικής τους ζωής έναν πετυχημένο, πλούσιο γάμο ο οποίος θα τις παρείχε πλούσια φορέματα, σπίτια, ταξίδια. Και φυσικά στήριζαν ένα τέτοιο γάμο στην προίκα, που θα έπαιρνε ο αδερφός τους αφού παντρευόταν μια πλούσια γυναίκα ανεξαρτήτου ηλικίας.

Τέλος, όσον αφορά τη σχέση της με το γιό της ακολουθούσε την πάγια τακτική που αναφέρθηκε.

«Αλλά ενώ εφαινετο ταπεινωμένη, το βλέμμα της το πλάγιον, το αποφεύγον το βλέμμα του υιού της επρόδιδε την απόγονον του γυναικωνίτου, την φέρουσαν επί των ώμων τας κληρονομικάς αμαρτίας της δουλείας πολλών και αλλεπάλληλων γενεών. Και είς το πνεύμα της συντελείτο αναμφιβόλως εργασία μεγάλη και πολύπλοκος. Εκείνος ήτο ο κύριος, ήτο ο άνδρας, ήτο η δύναμις και εκείνη ήτο την στιγμήν αυτήν η γυναίκα η ασθενής, η πάντοτε ηττημένη είς τον άνισον αγώνα. Αλλά πάντοτε νικήτρια δια της πονηρίας και του ψεύδους και της κολακείας.»⁶⁰

Πρόκειται λοιπόν, για την περίπτωση μίας γυναίκας, που αποδέχεται όλες τις νόρμες της καθεστηκυίας τάξης χωρίς αντίδραση. Προσηλωμένη στο παραδοσιακό μοντέλο της γυναίκας-συζύγου, δεν είναι ικανή να απεξαρτηθεί από τα πλέγματα της

⁵⁸ . - Καλλιρόη Παρρέν, *Η χειραφετημένη*, επίμετρο : Εκάτη, Αθήνα, 1999, σελ. 195

⁵⁹ . -ibid σελ. 253

⁶⁰ . -ibid σελ. 32

“γυναικούλας” της “κυράτσας της Πόλης” όπως την έχει περιγράψει η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου.

Παρά τον πολύ εύστοχο χαρακτηρισμό της κ. Μεμιδώφ ως “κυράτσα της Πόλης” από την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου η ίδια στο έργο της “Θεία Ευτυχία” δεν περιλαμβάνει παρόμοιο τύπο γυναίκας. Τουναντίον η θεία Ευτυχία διακρίνεται για την αρτιότητα του χαρακτήρα της, τη σοβαρότητα και τη σύνεση. Αναλαμβάνει την ανατροφή των πέντε ορφανών ανεψιών της και όντας μητέρα και πατέρας ταυτόχρονα τις φροντίζει, τις μεγαλώνει και τις διαπαιδαγωγεί παρά τους φόβους και τις ανασφάλειές της που πηγάζουν από μία τόσο μεγάλη ευθύνη :

«Μ’ εφόβιζεν η ανατροφή, δηλαδή τα όπλα τα αμυντικά και τα επιθετικά που θα έδιδα στα μικρά χεράκια για τον ατελείωτο της ζωής πόλεμο»⁶¹

Επιπλέον, προοδευτική εμφανίζεται η θεία Ευτυχία όσον αφορά το θέμα της επιλογής συζύγου σε αντίθεση με τις συνήθειες της εποχής. Η επιλογή του συζύγου ήταν υπόθεση των γονιών ενώ η άμεσα ενδιαφερόμενη όφειλε απλώς να τον αποδεχτεί ύστερα από την περίοδο του αρραβώνα ο οποίος κρίνονταν απαραίτητος προκειμένου να γνωριστούν καλύτερα οι μελλοντικοί σύζυγοι. Και όλη αυτή η διαδικασία στηριζόταν στο θεσμό του συνοικεσίου το οποίο είχε ως άξονα την οικονομική και κοινωνική θέση των οικογενειών απ’ όπου προέρχονταν οι ενδιαφερόμενοι όπως αναφέρεται και στη σελ. 112

«Ξεύρεις, πρόκειται για ένα συνοικέσιο. Μα λαμπρό, καθ’ όλα λαμπρό. Περιουσίες, ονόματα, ηλικία, ευμορφία, όλα ταιριασμένα. Αλλά μένει το ζήτημα της γνωριμίας, πως και που να γνωρισθούν αυτά τα δύο πλάσματα, που αν και δεν γνωρίζονται, θαρρείς και το ένα είναι πλασμένο για το άλλο.(.....) Μόνον μυστικότητας χρειάζεται, τον έμαθαν για καλό γαμβρό – στους αδελφούς Ράλλη, στις Ινδίας, έκαμεν μεγάλην περιουσίαν – και τρείς τέσσαρες οικογένειες μαλώνουν να τον πρωταρπάξουν.»⁶²

Μέσα σ’ αυτό το κλίμα λοιπόν,

«Η γραιιά κόρη, από πολλές αληθινάς μητέρας λογικωτέρα, δεν εννοούσε να παραβιάση την θέλησιν των τέκνων της.

⁶¹ . - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Εστία, Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ. 20

⁶² . -ibid σελ. 112

Της φαίνεται ιεροσουλία να δώσει αιώνιον σύντροφον εις μίαν κόρην ένα άνθρωπον τον οποίον η ίδια δεν καλογνωρίζει και η κόρη δεν συμπαθεί, με την αβεβαίαν ελπίδα ότι ο έρωσ θα γεννηθεί αργότερα. Και αν δεν γεννηθή;»⁶³

Αλλά και στο θέμα του αρραβώνα η θεία Ευτυχία αποκλίνει από τη νοοτροπία της εποχής και εκφράζει την άποψη ότι πρέπει να είναι χρόνιος διότι μόνον έτσι μπορεί είτε να αναπτυχθεί ο έρωτας, είτε και να αποτραπεί ένας αποτυχημένος γάμος. Έτσι, στην περίπτωση της θείας Ευτυχίας και των ανεψιών της αντιστρέφονται οι ρόλοι και η πρωτοβουλία ανατίθεται αποκλειστικά στις ενδιαφερόμενες, ενώ η θεία Ευτυχία δίνει απλώς την ευχή της.⁶⁴

Οι δύο γυναικείοι χαρακτήρες που αναφέρθηκαν παραπάνω, η κυρία Μεμιδώφ από τη μία και η θεία Ευτυχία από την άλλη, εκφράζουν το πρότυπο της μητέρας που δεν εργάζεται προκειμένου να αναθρέψει τα παιδιά της και αφιερώνεται αποκλειστικά σε αυτό της το έργο. Στη “Χειραφετημένη” όμως, η Καλλιρόη Παρρέν προτείνει το πρότυπο της “νέας γυναίκας” στο πρόσωπο της ηρωίδας της, της Μαρίας Μύρτου. Πρόκειται για έναν αυθεντικό χαρακτήρα, που κουβαλά την αυθεντικότητα της αλήθειας και τους σπόρους της ανανέωσης της ύπαρξής της. «Μπαίνει μέσα σ’ αυτήν την εκφυλισμένη Κων/λίτικη οικογένεια με σκοπό να συγκροτήσει τη ροή της γενεαλογικής τους πτώσης. Τα υψηλά προσόντα της ως άτομο και η θυσία της προσωπικής της ευτυχίας βοήθησαν τη Μαρία να γίνει η γυναίκα, η οποία μέσω των παιδιών της σώζει τη φυλή της.»⁶⁵

Αποφεύγοντας τη συνήθεια να παρουσιάζει την ηρωίδα της ως ανέδота όμορφη, η Παρρέν απεικονίζει τη γοητεία της Μαρίας ως αντανάκλαση της δυνατής προσωπικότητας. Η Μαρία είναι ένας συνδυασμός από τις παραδοσιακά αποδεκτές γυναικείες αρετές όπως η υπομονή, η μετριοφροσύνη και των νέων προσόντων όπως της ανεξαρτησίας, της δυνατής θέλησης και της δημιουργικότητας τις οποίες η ιδεολογία του φεμινισμού θεωρεί χαρακτηριστικά της “Νέας Γυναίκας”.

Και όλα αυτά σε μία εποχή όπου η γυναίκα της Ανατολής δεν προβάλλει καμία αξίωση για μόρφωση, επαγγελματική ανέλιξη, κοινωνική αποδοχή και κατά συνέπεια ούτε και για οικονομική ανεξαρτησία. Σε αντίθεση με αυτό το μοντέλο γυναίκας

⁶³ - *ibid* σελ. 33

⁶⁴ - *ibid* σελ. 35, 38

⁶⁵ - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.166, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

έρχεται η Μαρία Μύρτου η οποία απεικονίζει το μοντέλο της “New-Woman”. Και πρόκειται για την καλλιεργημένη γυναίκα, την οικονομικά αυτάρκη η οποία από πολύ νωρίς ζει μόνη, εργάζεται, συντηρεί τον εαυτό της αλλά και την οικογένειά της. Η Μαρία Μύρτου μέσα στο έργο είναι επαγγελματικά πετυχημένη και κοινωνικά καταξιωμένη στην κοινωνία της Πόλης χάρη στην τέχνη της. Έτσι είναι ικανή να ρυθμίζει μόνη της τη ζωή της και να είναι ανεξάρτητη σε όλα τα επίπεδα. Άλλωστε, αυτή η οικονομική της κυρίως ανεξαρτησία την βοηθά αργότερα να πάρει την απόφαση να εγκαταλείψει το σύζυγό της όταν νιώθει ότι καταπατούνται τα ατομικά της δικαιώματα, απόφαση που θα αδυνατούσε να πάρει οποιαδήποτε άλλη γυναίκα της Ανατολής εξαιτίας της κυρίως της οικονομικής της εξάρτησης.

Η Παρρέν τονίζει το “ανοιχτό-ελεύθερο” μυαλό της Μαρίας από την παιδική της ηλικία και εξιχνιάζει την ανάπτυξη της φεμινιστικής της αντίληψης κατά τη διάρκεια των σπουδών της στην Ιταλία και αργότερα όταν ως ζωγράφος στο χαρέμι του Σουλτάνου στην Κων/πόλη έχει την ευκαιρία να μελετήσει και να αποκρυσταλλώσει τις ιδέες της πάνω στο “θέμα της αιώνιας σκλαβιάς των γυναικών”.⁶⁶

Παρ’ αυτά όμως, και αφού η Μαρία έχει ήδη παντρευτεί αρχίζει να αμφιβάλλει γι’ αυτή της την απόφαση και ανακύπτει πάλι το ζήτημα της προσωπικής της ελευθερίας μέσα στα πλαίσια του γάμου. Χαρακτηριστικό σημάδι του διχασμού της αποτελεί η δεύτερη επιστολή που έστειλε η Μαρία σε κάποια φίλη της και στην οποία εκμυστηρεύεται με κάθε ειλικρίνεια τα συναισθήματά της.

Επίσης, σ’ ένα άλλο σημείο, όπου και πάλι η Μαρία αισθάνεται να χάνει την ταυτότητά της, όταν οι προλήψεις παρεσφύουν μέσα της όταν αυτές οι ίδιες οι προλήψεις την αναγκάζουν να τρέχει σαν κλέφτρα σαν να έχει διαπράξει κανένα έγκλημα και να αναγκάζεται να κρύψει την ευτυχία της σε κάποιο έρημο χωριό της Ανατολής. Και πρόκειται για την ίδια Μαρία η οποία μέχρι προ ολίγου αδιαφορούσε για το τι θα έλεγαν οι γονείς της όταν μάθαιναν για το γάμο της.

Επειδή όμως είναι φύσει αδύνατο ένα τόσο φιλελεύθερο πνεύμα να φυλακιστεί από κοινωνικές συμβατότητες και δη αυτών της Κων/πόλης η Μαρία προβαίνει σε μία ενέργεια που λίγες γυναίκες της εποχής της θα τολμούσαν. Εγκαταλείπει το σύζυγό της και αναλαμβάνει να μεγαλώσει μόνη της το παιδί της μακριά από ανατολίτικες επιρροές.

⁶⁶. - Philip Carabott, *Greek society in the Making 1863-1911*, Aldershot, Ashgate, 1997, σελ.167, η μετάφραση του αποσπάσματος είναι δική μας.

Εντούτοις ένας χαρακτηρισμός του Παλαμά για τη Μαρία Μύρτου αναφέρει: «Η Μαρία Μύρτου, με όλο το μέρος που παίζει της γυναίκας της δυνατής, δέρνεται από αδυναμίες». Βεβαίως ο Παλαμάς κατηγορεί τη Μαρία για την απειρία της να αξιολογήσει σωστά “την κουφότητα του σχεδόν αχαρακτήριστου συζύγου της”, να υποπτευθεί “τας δολοπλοκίας και τας ανηθικότητας των συγγενών Μεμιδώφ”, και ίσως ακόμα “το έντονον και δραστικόν του ήθους της”, που δεν της επέτρεψε να δείξει περισσότερη ψυχραιμία και κατανόηση για το παράπτωμα του Κώστα, ο οποίος άλλωστε “δεν έκαμε παρά ό,τι κάμουν όλοι σχεδόν οι κύριοι” («Η ΓΥΝΑΙΚΑ.

Ένα γράμμα...» στο *Νέα Γυναίκα* 1908:74-75). Όμως η Παρρέν δεν είχε σκοπό να απεικονίσει τη Μαρία σαν ένα τελειοποιημένο και θεϊκό άτομο, κάτι περίπου σαν αλάνθαστη μηχανή, ένας χαρακτήρας που ελάχιστα θα έπειθε, άλλωστε, αλλά σαν μια ηρωίδα με ένα “τραγικό ελάττωμα” που την παρασύρει στο χαμό, όχι τελειωτικά και ανεπανόρθωτα, όμως, όπως τους ήρωες της αρχαίας τραγωδίας. Το “τραγικό ελάττωμα” της Μαρίας είναι η απεριόριστη λατρεία της για το ωραίο. Και ο Κώστας απεικονίζεται σαν άνδρας εμφανίσιμος και αισθητικά γοητευτικός.»⁶⁷

Σε αυτό το σημείο δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε ότι στη “Χειραφετημένη” το δυτικό πνεύμα εξέφραζε και άλλη μια γυναίκα του κειμένου χωρίς όμως να πρεσβεύει άμεσα αυτά που πιστεύει. Πρόκειται για τη Λέλα, την αδερφή του Κώστα, η οποία μεγάλωσε μακριά από την οικογένεια της και άρα μακριά από όλες αυτές τις επιδράσεις με συνέπεια ποτέ να μην μπορέσει να κατανοήσει τις τυραννικές αρχές στις οποίες ήταν υποταγμένες οι γυναίκες. Δεν είχε κατανοήσει πώς ο συμφυρμός αυτών με ό,τι επιπόλαιο και ευκολομετάδοτο είχε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός αποτέλεσε ένα κράμα ίδιας ζωής, ίδιων αρχών, ίδιας ηθικής, την οποία οι αιώνες καθιέρωσαν σε όλα τα σημεία της Ανατολής, και εκεί ακόμη όπου η ελευθερία προ πολλού είχε υψώσει τη σημαία της και είχε σπάσει τις αλυσίδες των δούλων.

Σε αντιπαράθεση με την ηρωίδα της Παρρέν, Μαρία Μύρτου, έρχεται η Αγγελική της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου. Πρόκειται για μια γυναίκα που δεν εργάζεται χάριν στην οικονομική της ευρωστία και σύντομα εγκλωβίζεται σε ένα γάμο από συνοικέσιο, προκειμένου να ικανοποιήσει την τελευταία επιθυμία του πατέρα της, σε αντίθεση με τη Μαρία Μύρτου που επιλέγει τον σύντροφο της ελεύθερα και χωρίς την έγκριση των δικών της.

⁶⁷ - Μαρία Αναστασοπούλου. «Φεμινιστική συνείδηση και λογοτεχνική αναπαράσταση στην καμπή του 19^{ου} αι.», «Θέματα Λογοτεχνίας», τεύχος 8, «Γκοβοστή», Μάρτιος-Ιούνιος 1998, σελ. 128

Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι όπως και η Καλλιρόη Παρρέν, έτσι και η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου απεικονίζει στα διηγήματα της εργαζόμενες αστές με τη μόνη διαφορά ότι οι γυναίκες της εργάζονται εφόσον αναγκαστούν από τις περιστάσεις (όπως η ορφάνια, η αδιαφορία των αδερφών, ο τεμπέλης σύζυγος). Η συγγραφέας αφήνει ανοιχτή την επιλογή της εργασίας για τους γυναικείους της χαρακτήρες και τονίζει την αξιοπρέπεια που προσδίδει στις εργαζόμενες γυναίκες η αμειβόμενη εργασία. Η εργασία που κάνουν οι γυναικείοι χαρακτήρες της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου δεν ξεφεύγουν από τις παραδοσιακές γυναικείες ενασχολήσεις όπως είναι το κέντημα, το ράψιμο και η διδασκαλία ενώ η εργασία αυτή κάθε άλλο παρά την ψυχική πλήρωση της δημιουργικής εργασίας χαρίζει. Έτσι λοιπόν, και στο έργο της “Θεία Ευτυχία” δεν περιγράφει καμία εργαζόμενη γυναίκα επειδή η οικονομική ανάγκη δεν πιέζει καμία από τις ηρωίδες της να εργαστεί.

Σε ολόκληρο το έργο η Αγγελική της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου διακρίνεται από ανασφάλεια, εσωτερικά διλήμματα και αδυναμία χαρακτήρος. Αισθάνεται μέσα στο γάμο της δυστυχημένη αλλά δεν κάνει καμιά προσπάθεια να αλλάξει τη ζωή της. Και εδώ φαίνεται η εντελώς διαφορετική στάση των δύο συγγραφέων (Παρρέν και Παπαδοπούλου) γύρω από το θέμα του διαζυγίου. Η Παρρέν ελευθερώνει την Μαρία από τα δεσμά ενός αποτυχημένου γάμου, παρ’ όλες τις συνέπειες μιας τέτοιας απόφασης, ενώ η Παπαδοπούλου προσπαθεί παρόλα τα αδιέξοδα της Αγγελικής και την εσωτερική διαμάχη που υφίσταται, εξαιτίας ενός παράνομου έρωτα, να τη σώσει από την απιστία ακόμα και αν αυτό συνεπάγεται το θάνατό της. Η Παρρέν αντίθετα με το ρεύμα της εποχής της εκφράζει μια φιλελεύθερη αντίληψη για τη θέση της γυναίκας μέσα στα πλαίσια του γάμου και τις πρωτοβουλίες που αυτή αναλαμβάνει, ακόμη και όταν πρόκειται για την εγκατάλειψη της συζυγικής στέγης. Αντίθετα, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου παραμένει πιστή στον παραδοσιακό καθορισμό των ρόλων των δύο φύλων μέσα στο γάμο προστατεύοντας με κάθε τρόπο το θεσμό του γάμου και τη “θέση” της γυναίκας. Η Αγγελική από τη μία παραδέχεται και εξομολογείται τον ανυπότακτο έρωτα της για τον Άγγελο Φαίδρου :

«Η εμπιστοσύνη των ιδικών της, η εκτίμησις του κόσμου, όλα αυτά την συνεκίνουν την Αγγελικήν άλλοτε, αλλά τώρα όχι, δεν έχει την συνειδηδιν ήσυχον. Ο έρωσ αυτός τώρα επλημμύρει και η πλημμύρα έπνιξε κάθε άλλο αίσθημα.(.....) Άραγε ο Άγγελός μου υγιάίνει; Πώς πέρασε, ήταν τόσο

δυστυχής. Μα επιτέλους με τι δικαίωμα έρχονται και βάζουν φραγμούς εις την ευτυχία του άλλου.»⁶⁸

και από την άλλη αρνείται τον έρωτά της και διώχνει τον Άγγελο Φαίδρου προκειμένου να ανταποκριθεί στο “καθήκον” της.

«Η ιδέα ότι εφέρθη ως *άνθρωπος του καθήκοντος* πολύ την εκολάκευε και δια να συνεχίση ό,τι ήρχισεν, ήθελε και τώρα, μόνη, ολομόναχη, ν’ απομακρύνη τους στοχασμούς, οι οποίοι την επλημμύρουν.»⁶⁹

Το σημείο στο οποίο θα λέγαμε ότι συγκλίνουν οι απόψεις των δύο συγγραφέων όπως τουλάχιστον προκύπτει από τα έργα τους είναι η αναφορά στον περιορισμό των προσωπικών ελευθεριών στα πλαίσια του γάμου. Στη “θεία Ευτυχία” στη σελ. 19 ο συζυγικός βίος παραλληλίζεται με “σκλαβιά αλευθέρωτη” όπου ο ένας είναι υποχρεωμένος να υποφέρει ισοβίως τα ελαττώματα του άλλου καθώς επίσης και να κάνει παιδιά.⁷⁰ Αλλά και στη “Χειραφετημένη” η Μαρία σε μία της επιστολή προς τη φίλη της εκφράζει τους φόβους της για τις ατομικές της ελευθερίες όντας παντρεμένη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει να παρατηρήσουμε ότι στη “Χειραφετημένη” η μητρότητα δεν χρησιμοποιείται παρά ως πρόφαση αυτονομίας. Όσο και αν φρόντισε η Παρρέν να παρουσιάσει την τελική επιλογή της ηρωίδας της ως θυσία προς το αγέννητο ακόμα παιδί της, το κείμενό της την προδίδει και ιδιαίτερα η τελευταία επιστολή της Μαρίας προς τον Κώστα όπου γίνεται αναφορά στις ατομικές της ελευθερίες. Με τον ίδιο τρόπο η Παπαδοπούλου παρουσιάζει τη θεία Ευτυχία χάριν της ανατροφής των ανεψιών της να θυσιάζει μεν την προσωπική της ζωή αλλά και να διατηρεί την αυτονομία της καθώς επιλέγει να μην παντρευτεί.

Όσον αφορά τις “παράνομες συμβιώσεις”, η Παρρέν είναι απόλυτη και τις απορρίπτει. Μέσω των ενεργειών της ηρωίδας της, μιλά για την αναγκαιότητα του γάμου παρά το απαρχαιωμένο θρησκευτικό τυπικό του και τις σε βάρος των γυναικών νομοθετικές διακρίσεις του. Η Μαρία Μύρτου αρνείται να ερωτοτροπήσει πριν από το γάμο, να υιοθετήσει δηλαδή την τρέχουσα υποκριτική συμπεριφορά των “μη χειραφετημένων” γυναικών. «Ρητή συσχέτιση της γυναικειάς σεξουαλικότητας με τη χειραφέτηση, καταδίκη της σεξουαλικής δραστηριότητας -ανδρικής και γυναικειάς-

⁶⁸. - Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου. *Θεία Ευτυχία*, Εισαγωγή, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας. Εστία. Αγ. Παρασκευή, Νοέμβριος 1988, σελ. 138-139

⁶⁹. - *ibid* σελ. 130-131

⁷⁰. - *ibid* σελ. 19

εκτός του γάμου: όπως τόσες από τις πρωτεργάτριες της γυναικείας κίνησης σε άλλες χώρες, η Καλλιρόη Παρρέν αντιλαμβάνονταν την εκτός του γάμου σεξουαλική αποχή ως τη μαγική λύση που θα αποκαθιστούσε την ερωτική ισορροπία μεταξύ των φύλων.»⁷¹

Βέβαια, η Παρρέν δεν παραλείπει να παρουσιάσει την απιστία μέσα στο γάμο που κατά κανόνα διαπράττεται από τον άνδρα και η οποία είτε γίνεται ανεκτή από τη γυναίκα της Ανατολής (κ. Μεμιδώφ), είτε τιμωρείται από τη γυναίκα της Δύσης (Μαρία). Σε αυτό το ζήτημα η Παπαδοπούλου είναι περισσότερο “δίκαιη”. Αναγνωρίζει το “δικαίωμα” του παράνομου έρωτα τόσο στον άνδρα, όσο και στη γυναίκα. Η κ. Δενδράκη εγκαταλείπει το σύζυγό της και τα παιδιά της για έναν άλλο άνδρα, αλλά και η Αγγελική ερωτεύεται τον Άγγελο Φαίδρου. Η βασική διαφοροποίηση και εδώ είναι ότι στο “ασθενές” φύλο δεν επιτρέπεται η πλήρωση του παράνομου έρωτα, καθώς αυτός καθορίζεται από την επικράτηση του ηθικού νόμου στη γυναικεία προσωπικότητα. Η κ. Δενδράκη κάποια στιγμή επιστρέφει στην οικογένειά της ενώ η Αγγελική αδυνατεί να εγκαταλείψει τον Γεώργιο διότι δεν της το επιτρέπει η συνείδησή της αλλά και η Αίθρα την οποία η Παπαδοπούλου ορίζει ως την προσωποποίηση της συνείδησής της.

⁷¹. - Αγγέλικα ψαρά : Επίμετρο στο *Χειραφετημένη* της Καλλιρόης Παρρέν , Εκάτη , Αθήνα, 1999, σελ. 450

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} συντελέστηκαν πολλές ζυμώσεις στην ελληνική κοινωνία έως ότου να διαμορφωθεί η εθνική και πολιτισμική της ταυτότητα. Σε όλη αυτή την περίοδο δεν θα μπορούσε να μην επηρεαστεί η θέση της γυναίκας στη νέα πραγματικότητα, να μην μεταμορφωθεί το γυναικείο ιδεώδες και να μην προβληθούν οι διεκδικήσεις των γυναικών για ισοτιμία στη μόρφωση και στις εργασιακές ευκαιρίες.

Όλες αυτές οι κοινωνικές αλλαγές αντανακλώνται στη λογοτεχνία κυρίως τολμηρών γυναικών αλλά και ελάχιστων προοδευτικών ανδρών συγγραφέων και διανοούμενων όπως ο Παλαμάς και ο Ξενόπουλος που εκθέτουν τις υπερβολές της πατριαρχικής εξουσίας στη ζωή των γυναικών, όμως και πάλι διστάζουν να προτείνουν ριζικές αλλαγές. Η γυναίκα-συγγραφέας που σφραγίζει την εποχή αυτή είναι η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν με την τριλογία της “Τα Βιβλία της Αυγής” προτείνει με χαρακτηριστική γενναιότητα το νέο ρόλο και τη νέα θέση που πρέπει να πάρουν οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνία. Βασισμένη πάνω στην ανάγκη της ελληνικής κοινωνίας για μητέρες και δασκάλες που ενεργά θα σφυρηλατήσουν νέες γενιές Ελλήνων με δυνατή εθνική συνείδηση η Παρρέν γράφει τα μυθιστορήματά της, μέσα από τα οποία προωθεί ταυτόχρονα και το φεμινιστικό της πρόγραμμα.

Έμμεσες αλλά σημαντικές είναι και οι προσεγγίσεις της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου στα μυθιστορήματά της για τις γυναικείες ελευθερίες. Προβάλλει το δικαίωμα της μόρφωσης της μισθωτής εργασίας, της ελεύθερης επιλογής του συντρόφου με ένα συγκρατημένο όμως τρόπο. Προφανώς η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου όπως και η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν έχει ανεπτυγμένη τη φεμινιστική της συνείδηση, την εκφράζει όμως διαφορετικά από την Παρρέν διότι δεν ενστερνίζεται απόλυτα όλες τις φεμινιστικές διεκδικήσεις αυτού του πρωτοφεμινιστικού κύματος διότι ο κοινωνικό-πολιτικός χώρος δεν την ευνοεί σε αυτό.

Αυτή η βασική διαφοροποίηση που παρατηρείται μεταξύ των δύο γυναικών πέραν του ότι έζησαν την ίδια χρονική περίοδο και πέραν της κοινής κοινωνικής τους προέλευσης (άνηκαν στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα) οφείλεται στο γεωγραφικό χώρο, όπου έδρασαν οι δύο συγγραφείς. Η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν παρότι στηλιτεύει στα έργα της την κοινωνική πραγματικότητα της Κωνσταντινούπολης ζει και εργάζεται στην Αθήνα όπου δέχεται τις επιδράσεις της Δύσης. Αντίθετα, η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου αντιλαμβάνεται τα τρωτά της

Ανατολής με έναν διαφορετικό τρόπο καθώς και η ίδια δέχεται ως κάτοικος της Κωνσταντινούπολης τις επιρροές του ανατολικού πολιτισμού και υφίσταται επιρροές και επιδράσεις από διάφορα περιβάλλοντα.

Τα διαφορετικά βιώματα των δύο γυναικών εκφράζονται και στα έργα που εξετάζονται εδώ, στη “Χειραφετημένη” της Παρρέν και στη “Θεια Ευτυχία” της Παπαδοπούλου. Οι ανδρικοί χαρακτήρες για παράδειγμα της Παρρέν είναι αυταρχικοί, εξουσιαστές της γυναίκας και άπιστοι ενώ οι ανδρικοί χαρακτήρες της Παπαδοπούλου περιγράφονται ως στοργικοί, έντιμοι, ειλικρινείς και έντονα συναισθηματικοί. Αλλά και η γυναίκα της Ανατολής όπως περιγράφεται στα δύο έργα παρότι στα γενικά χαρακτηριστικά μοιάζει, εντούτοις όμως εμφανίζει διαφορές. Σε καμία περίπτωση δεν εργάζεται και αναθρέφει τα παιδιά της αλλά η μεν Παρρέν την περιγράφει ως πονηρή και ραδιούργα, ενώ η δε Παπαδοπούλου ως σοβαρή και λογική. Παρατηρούμε ότι σε κάθε περίπτωση οι αναφορές της Παρρέν είναι πιο αυστηρές ενώ της Παπαδοπούλου πιο ήπιες για τους λόγους που αναφέρθηκαν.

Παρά το διαφορετικό τρόπο με τον οποίο προσέγγισαν στα έργα τους την έννοια «φεμινισμός» τόσο η Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν, όσο και η Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου εργάστηκαν ώστε να αναπτυχθεί μία φιλογυνική ατμόσφαιρα μέσα στα πλαίσια της οποίας ενθαρρύνθηκε η ανάπτυξη φεμινιστικής συνείδησης. Καθώς μελετάμε σήμερα τις δυσκολίες και τις ταπεινώσεις στις οποίες εκτέθηκαν οι πρώτες γυναίκες φεμινίστριες και ταυτόχρονα απολαμβάνουμε τους καρπούς των δικών τους αγώνων, δεν μπορούμε παρά να εκφράζουμε το θαυμασμό μας και την ευγνωμοσύνη αναγνωρίζοντας τη συμβολή τους στη δημιουργία και την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΒΑΡΙΚΑ ΕΛΕΝΗ, *Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ*, Β΄ ΕΚΔΟΣΗ, ΚΑΤΑΡΤΙ, ΑΘΗΝΑ, 1996.
2. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ, “ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΑΜΠΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ”, *ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ*, ΤΕΥΧΟΣ Β΄, ΓΚΟΒΟΣΤΗ, ΜΑΡΤΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 1998.
3. ΒΑΡΙΚΑ ΕΛΕΝΗ, “ΜΙΑ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΦΥΛΗΣ”, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, ΑΡ. 198, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1988.
4. ΛΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΕΛΕΝΗ, *Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΗΣ ΤΟΝ 19^Ο ΚΑΙ 20^Ο ΑΙΩΝΑ*, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ *ΓΥΝΑΙΚΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ*, ΚΟΜΟΤΗΝΗ, 1995.
5. ΞΗΡΑΔΑΚΗ ΚΟΥΛΑ, *ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΠΡΩΤΟΠΟΡΕΣ ΕΛΛΗΝΙΔΕΣ 1830-1936*, ΓΛΑΡΟΣ, ΑΘΗΝΑ, 1998.
6. ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ, “ΜΕΓΙΣΤΗ ΖΗΜΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΕΚ ΤΗΣ ΑΜΑΘΕΙΑΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ”, *ΑΝΤΙ*, ΤΕΥΧΟΣ 550, ΑΠΡ. 1994.
7. ΤΑΧΤΣΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, “ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ”, *ΔΙΑΒΑΖΩ*, ΑΡ. 198, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1988.
8. ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ, *ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ, SUSAN B. ANTHONY ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΡΟΗ ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ*, “WOMEN CREATOR OF CULTURE”, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1997.
9. CARABOTT PHILIP, *GREEK SOCIETY IN THE MAKING 1863-1911*, ALDERSHOT, ASHGATE, 1997.
10. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, *ΘΕΙΑ ΕΥΤΥΧΙΑ*, ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, ΕΣΤΙΑ, ΑΘΗΝΑ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ, 1988.
11. ΣΙΓΑΝΟΥ-ΠΑΡΡΕΝ ΚΑΛΛΙΡΟΗ, *Η ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΜΕΝΗ*, ΕΠΙΜΕΤΡΟ: ΑΓΤΡΛΙΚΑ ΨΑΡΡΑ, ΕΚΑΤΗ, ΑΘΗΝΑ, 1999.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000089144